

Ženska histerija i otpor ženskom pokretu u viktorijanskom dobu

Delić, Tonka

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:491169>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-07**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij: Pedagogija i Povijest

Tonka Delić

Ženska historija i otpor ženskom pokretu u viktorijanskom dobu

Diplomski rad

Mentorica:

doc.dr.sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2016.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Diplomski studij: Pedagogija i Povijest

Tonka Delić

Ženska histerija i otpor ženskom pokretu u viktorijanskom dobu

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentorica:

doc.dr.sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2016.

SADRŽAJ

Sažetak

1. Uvod	4
2. Ženska histerija	6
2.1. Što je histerija?.....	6
2.2. Povijesni pristup.....	7
2.3. Pristupi u liječenju.....	10
2.3.1. Histerija u ginekologiji.....	13
2.3.2. Liječenje razgovorom.....	14
2.4. Dora i feminizam.....	17
3. Antifeminizam	22
3.1. Spolnosti ili kako su muškarci ukrali ženama intimu.....	22
3.2. Žensko pitanje.....	24
3.3. Filozofi u borbi protiv ravnopravnosti.....	25
3.3.1. Arthur Schopenhauer i žene koje prebrzo sazriju.....	26
3.3.2. Friedrich Nietzsche i obrana muške volje za moći.....	27
3.3.3. Sigmund Freud i zagonetka žene.....	28
3.4. Kućanice i radnice.....	29
4. Filozofi u borbi za ravnopravnost	33
4.1. John Stuart Mill i ženska sloboda izraza.....	33
4.2. Henri Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen i kritički utopizam.....	34
5. Ženska pobuna	37
5.1. Kako je Mary Wollstonecraft potaknula na obranu ženskih prava.....	38
5.2. Rađanje feminizma.....	41
5.3. Pravo glasa kao temelj emancipacije.....	42
6. Zaključak	49
7. Popis literature	51

SAŽETAK

Uloga žene u viktorijanskom dobu bila je ograničena na ulogu supruge i majke; instrumentu kojim se obično koristilo kako bi se očuvao tzv. prirodni poredak u kojemu muškarci vladaju svijetom, a žene domom. Kao što je to slučaj u svim povijesnim razdobljima, žene su bile podređene muškarcima te su i tijekom ovoga razdoblja ženin život kontrolirali muškarci i zakonske odredbe. Uvjeti su varirali u različitim državama, ali sve su imale obilježje patrijarhalnog društva. Ženinom se primarnom dužnošću smatralo rađanje djece i zaštita doma; to viđenje u viktorijanskom razdoblju postaje temelj morala. Kada se više nisu mogle nositi s takvim teretom strogih ideala, bile su ismijavane, diskreditirane, pa čak i stigmatizirane kao histerične. Upravo su takve dijagnoze filozofima, teoretičarima i liječnicima poslužile kao temeljni dokaz ženske inferiornosti, a mnogim ženama kao sredstvo kojim će se otrgnuti iz nepopustljivog stiska muške samovolje. Ženska borba za ravnopravnost u viktorijanskom je dobu svoje uporište imala u idejama mnogih žena prije njih, koje su stoljećima pokušavale, makar samo za sebe, izboriti ono što su smatrale da im po rođenju pripada. Nakon toga one počinju polako, ali sigurno, u sve većem broju, prodirati u sve sfere društvenog i političkog života dokazujući kako su ravnopravne muškarcima, ali i usput ističući kako borba još uvijek nije gotova.

Ključne riječi: ženska histerija, viktorijansko doba, antifeminizam, ženski pokret, feminizam

1. UVOD

Žene su kroz veliki dio povijesti bile u podređenom položaju, a njihova su prava bila ograničena. Nisu uživale nikakve ekonomske, pravne i političke povlastice, već se od njih očekivalo da stalno budu pokorne; prvo svojim očevima, a zatim i svojim muževima. U većini se slučajeva njihovo kretanje ograničavalo isključivo unutar poslova koji se tiču vlastitog kućanstva – uloge kćeri, supruge i majke smatrane su njihovim najznačajnijim funkcijama u društvu. Kroz sve se slojeve društva patrijarhalni sistem razvijao kao primarni način reguliranja ponašanja žena i održavanja društvene kontrole. Muškarci su dominirali kroz povijest te utjecali na pisanje historiografije, a jedno je razdoblje ostalo zapamćeno po iznimnoj strogoći i nazadnosti kada je u pitanju podjela područja djelovanja na muške i ženske. Viktorijansko je razdoblje dobilo ime prema engleskoj kraljici Viktoriji, koja je vladala od 1837. do 1901. godine, no mnogi znanstvenici i danas spore oko toga da je ovo razdoblje u smislu političkih interesa i pojačane osjetljivosti na određena pitanja započelo 1832. godine donošenjem Zakona o izbornoparlamentarnoj reformi kojim se pravo glasa eksplicitno odnosi samo na muške osobe. Ovo je razdoblje naglasak stavljalo na žensku čistoću te je podupiralo ideju o ženi kao idealnoj supruzi, majci i zaštitnici doma. U viktorijanskom je društvu tako dom postao temelj morala. Kao čuvarice i zaštitnice doma, žene su se smatrale emocionalnijima. Ovakvo je viđenje žena i ženstvenosti dovelo do općeg zaključka da su žene više sklone bolestima, što je dovelo do čestog dijagnosticiranja raznih poremećaja među ženskom populacijom u 19. stoljeću. Na temelju spolne razlike bilo je uobičajeno da se ženskim pacijentima dijagnosticira poremećaj histerije; uz toliki nedostatak moći, kontrole i neovisnosti, simptomi poput stresa, gubitka apetita, anksioznosti i depresije bili su česti među viktorijanskim ženama koje su se pokušale nositi s teretom strogih rodni i spolnih ideala i nepopustljivog patrijarhata.

Devetnaesto je stoljeće bilo zlatno doba histerije. S feminističkog se stajališta histerična osoba smatrala podjednako žrtvom društvenih prilika i buntovnikom koji te prilike odbacuje. Borba za poboljšanje tog položaja kasnije je potaknula i mnoge borbe za poboljšanje životnih uvjeta i načina rada, koji su postali dio zahtjeva ženskog pokreta za ravnopravnost rođenog u viktorijanskom razdoblju. No većina ljudi, kako muškaraca, tako i žena, nije mogla shvatiti tu potrebu za promjenom osnove dosadašnjeg života; smatrali su postojeći društveni život i ženin položaj u njemu jedinim normalnim i jedinim mogućim, stoga su se na razne načine trudili ugušiti bilo kakav pokušaj promjene. Ženski je pokret imao težak i mukotrpan zadatak uvjeriti i njih, ali i druge da je moguće i bolje živjeti.

To je bilo naličje viktorijanskog doba, ali ono je za žene ipak donijelo neka postupna poboljšanja njihovog položaja u društvu, ne samo za imućnije. Uskoro se posvuda postupno počeo javljati dašak slobode. Žene su probile društvene barijere i počele igrati sve važniju ulogu u životu izvan obitelji, iako se to događalo vrlo polako. One se i dalje vrlo rijetko spominju u povijesnim knjigama te je njihov udio u stvaranju povijesti prečesto negiran, a kako je pitanje žena problem koji se javlja i u današnjem društvu, zadatak ovoga rada bit će prikazati na koje se sve načine pokušalo osporiti žene u borbi za njihova prava u viktorijanskom razdoblju.

Rad je podijeljen na poglavlja o ženskoj hysteriji, antifeminizmu, filozofima u borbi za ravnopravnost te ženskoj pobuni koja je rezultirala konstantnim patrijarhalnim ugnjetavanjima. Prvo će se poglavlje koncentrirati na definiranje ženske hysterije kao neurotskog poremećaja - porijeklo njenog imena, što je označavala, koji su joj bili simptomi te kako se kroz povijest gledalo na taj poremećaj – te na različite pristupe u liječenju ovisno o području znanosti koja hysteriju proučava – filozofija, psihoterapija, ginekologija. Sljedeće će se poglavlje baviti pokušajima teoretiziranja kojima bi se opravdala ženska inferiornost – to uključuje stavove poznatih filozofa i teoretičara poput Arthura Schopenhauera, Friedricha Nietzschea i Sigmunda Freuda – kao i o problemu ženskog pitanja te na koji su način muškarci pokušavali sputavati žene u kući i na njihovom (kratkotrajnom) radnom mjestu. Treće poglavlje donosi prikaz četvorice filozofa koji su među prvima u redovima muškaraca javno stali na stranu žena i njihovih interesa – to su John Stuart Mill, Henri Saint-Simon, Charles Fourier te Rober Owen. Konačno, zadnje će se poglavlje baviti reakcijom na nasilno iskazivanje superiornosti muškaraca prema ženama, ali i odgovorom na takvu reakciju – prvo će biti prikazano djelo Mary Wollstonecraft koja je još krajem 18. stoljeća postavila temelje na kojima će žene 19. stoljeća graditi svoje zahtjeve, nakon toga slijedi definiranje feminizma i formiranje antisufražetske reakcije na njega te u konačnici prikaz borbe za pravo glasa kao osnove emancipacije.

2. Ženska histerija

Histerija, precizno opisana još u 2. tisućljeću pr. Kr., prvi je mentalni poremećaj pripisan ženama te je sve do Freudove psihoanalize smatrana isključivo ženskom bolešću. Kroz četiri se tisuće godina povijesti ovom poremećaju pristupalo kroz dva dominantna pristupa: magijsko-demonološki i znanstveni – ne samo da je žena osjetljivija na mentalne poremećaje nego je i slaba i povodljiva (za nadnaravnim) te je na neki način kriva (za činjenje grijeha ili za to što ne rađa). U prvom ju se slučaju liječilo biljem, seksom ili seksualnom apstinencijom, a tek se u 19. stoljeću klinički proučavala kao bolest te ju se liječilo inovativnim terapijama.¹

Istraživanja tijekom 19. i 20. stoljeća postupno pokazuju da histerija nije isključivo ženska bolest, što otvara mogućnost znanstvenim pogledima da konačno prevladaju. Tijekom 20. je stoljeća nekoliko studija zahtijevalo ukidanje postojanja histerije kao poremećaja među pacijentima, kako među ženama, tako i među muškarcima. Koncept histerične neuroze izbrisan je iz Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne bolesti 1980. godine.²

2.1. Što je histerija?

Pojam histerije pobuđivao je zanimanje kod mnoštva znanstvenika i psihoterapeuta, pa čak i svećenika, umjetnika i filozofa. Iako se termin *histerija* upotrebljava i danas, uvidom u kliničku literaturu vidljivo je da histerija nije definirana kao bolest u međunarodnoj klasifikaciji bolesti. Ipak, izraz histerija u upotrebi je preko dvije tisuće godina. Obično se pretpostavlja da ga je prvi upotrijebio Hipokrat, *otac medicine*, i to kao općeniti opisni izraz za poteškoće s maternicom (grč. *hystera* - maternica), ali ustanovljeni je poremećaj koji odgovara tom izrazu više stoljeća stariji od takve uporabe i zabilježen je već u egipatskim rukopisima.³

¹ Cecilia Tasca1, Mariangela Rapetti, Mauro Giovanni Carta, Bianca Fadda1, “Women And Hysteria In The History Of Mental Health”, *Clinical Practice & Epidemiology in Mental Health*, vol. 8, BioMed Central Ltd, Bentham Open, London, 2012., str. 114

² The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, *DSM-II - Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association, Washington D.C., 1968., str. 39.-40., pod neuroze je navedena histerična neuroza uz naznaku da je to nova dijagnoza koja obuhvaća nekadašnje poremećaje reakcije i disocijativne poremećaje iz DSM-I; The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, *DSM-III - Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association, Washington D.C., 1980., str. 39., histerija je u potpunosti izostavljena kod neuroza.

³ C. Tasca1, M. Rapetti, M. G. Carta, B. Fadda1, *Women And Hysteria In The History Of Mental Health*, str. 114.

Histerijom, kao opisnom kategorijom, služilo se na niz načina, ovisno o povijesnom razdoblju i kulturnom kontekstu. Autori korištene literature ukazuju na tegobe zbog kojih maternica *luta*, na sklonost pacijenata laganju i manipulacijama, na povrede živaca, stanja zanosa, demonsku opsjednutost, oblike prosvjeda, neobjašnjive epidemije; umjetničko izražavanje, zavodljivost, prekomjernu želju za koječime, društveno neprihvatljivo ponašanje, podlijeganje napadima ludila – sve je to navuklo na sebe izraz *histeričan*. Radilo se o poremećaju ili neprilagođenosti, višeznačnost prati oba načina na koje se izraz histerija upotrebljava, a oni ugrubo odgovaraju kliničkoj i uobičajenoj upotrebi. Dok se u svakodnevnoj uporabi riječ histerija zadržala, formalna je dijagnoza histerije, s prepoznatljivom skupinom simptoma, tijekom 20. stoljeća uglavnom izašla iz uporabe. No to ne znači da su iščeznuli simptomi histerije – njih se sada naprosto razmatra i opisuje u skupini drugih poremećaja.⁴

Kao poremećaj, histerija se odavno povezuje sa ženama. Iako su s vremena na vrijeme uočavani te razmatrani i oboljeli muškarci, histerija se ponajprije doživljavala kao ženski poremećaj. Klasični su simptomi obuhvaćali osjećaj gušenja, kašalj, žestoke napade, uzetost udova i kraće nesvjestice, ali i iznenadan gubitak moći govora, gubitak sluha, zaboravljanje materinjeg jezika, vičnost jezicima za koje oboljeli nije ni znao da ih poznaje, neprestano povraćanje i nemogućnost unošenja hrane.⁵ U svakom slučaju, histerija se iskazuje ponajprije u području tijela: spolno je određena, izvan nadzora je i opire se jednostavnoj kategorizaciji. Činjenica da se kao nositelji i utjelovljenja te reakcije najčešće navode žene već je sama po sebi bitan dio problema na koje histerija baca svjetlo. Ono na što mnogi autori ukazuju je važnost razumijevanja da histerija predstavlja reakciju na određene poglede ljudske subjektivnosti, stoga ne iznenađuje što je nalazimo u različitim povijesnim razdobljima i u različitim kulturama.⁶

2.2. Povijesni pristup

Devetnaesto je stoljeće bilo zlatno doba histerije i upravo je tada do izražaja došao metaforički raskorak između simptoma i ponašanja, bolesti i njezinih žrtava. Izravna posljedica toga, prema Juliji Borossi, bila je spoznaja da histeriju valja smjestiti u područje seksualne politike.⁷ Na sličnome je

⁴ Julia Borossa, *Histerija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003., str. 8.

⁵ Isto, str. 9.

⁶ Isto, str. 9.

⁷ Isto, str. 9.

tragu i Snežana Pejanović koja čitanjem nekih od Freudovih značajnijih djela zaključuje kako je unutar pretežito patrijarhalnog svjetonazora histerik utjelovio samo ženstvo, kao problem i zagonetku.⁸ Prema Pejanović, to je stajalište s kojega je ženi prišao Sigmund Freud. Čuveno pitanje *Što žena želi?*, koje je postavio u jednom svom kasnijem radu, može se, prema Snežani Pejanović, shvatiti kao nastavak njegova plodonosnog suočavanja s tom zbunjujućom bolešću kojom se prvi put pozabavio još kao mladi liječnik.⁹

Što se psihoanalize tiče, bavljenje histerijom nije prisutno samo u njezinim počecima, nego je povezano s pojmovnim postavkama koje su omogućile utemeljenje psihoanalize kao discipline i prakse. Pokušamo li ući u trag pojmu histerije u psihoanalizi, suočavamo se s neobičnim izazovom. Psihoanaliza je, prema mnogim autorima, logični ishod pitanja što ih je histerija stoljećima postavljala o spolu, konfliktu i moći te nudi svoj način kako da se ona oblikuju u prihvatljive odgovore. Tako psihoanalitička praksa u neku ruku nasljeđuje povijest histerije i odstranjuje ju. Uvidom u literaturu može se uočiti da histerija nestaje kao klinička dijagnoza ubrzo nakon učvršćenja psihoanalize. Dio psihičkih smetnji i konflikta počinje se pojavljivati kroz druge poremećaje, recimo poremećaje u hranjenju. Međutim, mnogi se autori slažu kako bi bilo netočno reći da je postfrojdovska psihoanaliza u cijelosti odbacila histeriju. Upravo suprotno – histerik 19. stoljeća omogućio je stanovito frojdovsko shvaćanje ljudskoga subjekta kao rascijepljenog, sukobljenog, usredotočenog na spolnost, otuđenog od samog sebe.¹⁰

Većina povjesničara medicine tvrdi da je u antičkome svijetu postojao medicinski fenomen sličan histeriji. Oni identificiraju elemente koji će pratiti kasnija shvaćanja toga stanja: povezanost sa ženskim tijelom, posebice ženskim reproduktivnim sustavom, zajedno s još jednom dimenzijom koju mnogi znanstvenici karakteriziraju kao psihološku – to je nezadovoljstvo, posebice seksualno.¹¹ Medicina je odgovorila tako što je oboljelima preporučila povećanu seksualnu aktivnost. Uspom kršćanstva i njegovoga naglašavanja grešnosti, nepovjerenja prema puti i osobite krivice žene nudi okvire za sljedeći veliki zaokret. Učenja sv. Augustina bila su osobito utjecajna uvođenjem pojmova Božje kazne u razumijevanju bolesti općenito jer se smatralo da pogođena osoba trpi posljedice istočnoga grijeha. U takvom se kontekstu nije više smatralo da se histerik nalazi u stanju koje je

⁸ Snežana Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, Dječje novine, Gornji Milanovac & Prosvetni pregled, Beograd, Beograd, 1984., str. 47.

⁹ Isto, str. 49.

¹⁰ J. Borossa, *Histerija*, str. 11.

¹¹ Isto, str. 13.

moguće liječiti.¹² Seksualna konotacija simptoma histerije navukla je na nju osude i sramotu. Poremećaj u takvih žena najčešće se objašnjavao opsjednutošću vragom; liku histerika pretpostavljen je onaj vještice. Sukladno tomu, najčešća je reakcija postala zakonita i uključila najteže kazne, primjerice, spaljivanje na lomači.¹³

Remedikalizacija histerije započela je u 17. stoljeću, a s napretkom u anatomskim spoznajama naglasak se s maternice kao središta pomiče na mozak i živčani sustav.¹⁴ Taj je pomak za rezultat imao pojavu i muških pacijenata, doduše jedva vidljivu, ali svejedno prisutnu. No, kako se to stanje nije više dovodilo u ovisnost o isključivo ženskom organu, istodobno je u prvi plan izbila diskurzivna spona između značajki histeričnog karaktera i ženstva.¹⁵ Već se sredinom 19. stoljeća histerija svakako doživljavala kao poremećaj, ali poremećaj koji je neodvojiv od izvjesnog oblika lošeg ponašanja koje se doživljavalo kao žensko (što je mahom slučaj i danas).¹⁶ I dok je osnovna klinička slika ostala nepromijenjena, koketnost, neumjerenost u kretnjama, neprilična izražavanja osjećaja, pretjeranost u željama ili antipatijama, otvoreno seksualno ponašanje ili razmetljivo odbijanje seksa postaju dijelom cijelog niza medicinskih i popularnih diskursa koji su okružili histeričnu osobu. Histerija postaje kliničkim poremećajem u isto vrijeme kada se javljaju duboke strukturalne promjene koje pogađaju obitelji pod pritiskom industrijalizacije, posebice sve brojniju srednju klasu, gdje su se uloge muškarca i žene polarizirale kao nikad dotad, podijeljene između svijeta rada i obiteljskog života.¹⁷

Međusobno povezana zanimanja i prakse upravljali su načinom na koji se toj neobičnoj bolesti i problematičnom pacijentu pristupilo u drugoj polovici 19. stoljeća. Prvi je pristup obuhvatio tada prevladavajuće teorije o nasljeđivanju i degeneraciji. Unutar tog pristupa ponuđeno je znanstveno, biološko opravdanje društvenih podjela te se nastojala obraniti društvena povlaštenost koja se u industrijsko buržoasko doba više nije smatrala prirođenim, nasljednim pravom.¹⁸ Razloge za sklonost udaljavanju od idealne norme (udaljavanje se moglo očitovati kao ludilo, kriminal, tjelesna slabost ili boležljivost) valjalo je stoga potražiti u obiteljskoj povijesti pojedinca. Premda nije otvoreno kriv,

¹² Joseph Parrish, *The influence of the Uterus on the female constitution - An Address*, Burlington County Medical Society, Burlington, 1850., str. 3.

¹³ C. Tascia, M. Rapetti, M. G. Carta, B. Fadda, *Women And Hysteria In The History Of Mental Health*, str. 114.

¹⁴ J. Borossa, *Histerija*, str. 15.

¹⁵ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 41.

¹⁶ J. Borossa, *Histerija*, str. 15.

¹⁷ Isto, str. 15.

¹⁸ Isto, str. 16.

histerični pacijent ipak je obilježen svojim simptomima, stjeran je u položaj obespravljene osobe sumnjivog rodoslovlja. Iako je bilo i dobrostojećih pacijenata, klasa je postala istaknuti čimbenik pri dijagnosticiranju histerije. Drugi je pristup obuhvatio shvaćanje prema kojemu je čovjek rascijepljen između svjesnog, moralnog Sebe, i iracionalnog, problematičnog, kojega treba obuzdati.¹⁹ Možda je najbolji primjer za to popularni lik dvojnika u književnosti 19. stoljeća, Stevensonov *Dr. Jekyll i gospodin Hyde*. Predodžba o rascijepjenoj ili višestrukoj ličnosti počela je zauzimati istaknuto mjesto među iracionalnim simptomima histeričnih pacijenata, a objašnjavala se kao znak ustrajnosti njihova racionalnog, nadzornog i nadziranog Sebe.²⁰ Treći je pristup bio fokusiran na način na koji osobe rascijepljene ličnosti podliježu tuđem utjecaju. Osobitu važnost te ideje za terapijku istaknula je praksa magnetizma ili mesmerizma, što ju je u 18. stoljeću uveo austrijski liječnik Franz Anton Mesmer, koji je vjerovao da dobro tjelesno i duševno zdravlje ovisi o slobodnom protoku stanovite magnetske tekućine koja cirkulira u svim stvarima i svim živim bićima, kao i između njih.²¹ Smetnje u protoku moguće je ispraviti prisnim odnosom između pacijenta (u pravilu žene) i posebno izvježbanog pojedinca, magnetista ili mesmerista (u pravilu muškarca). Nije teško za pretpostaviti da je takav oblik liječenja izazivao sumnju, jer je često sadržavao otvorene erotske primjese (primjerice, magnetisti i magnetizirana osoba trljali su se međusobno koljenima). Ako još uzmemo u obzir i optužbe za šarlatanstvo, sve je to pridonijelo javnom oglašivanju o Mesmerove teorije; međutim, ta se praksa u više zemalja zadržala kroz cijelo 19. stoljeće. Uglavnom poznata pod imenom hipnotizam, ona je omogućila istraživanje cijelog niza oblika iracionalnog ponašanja i pojava, među koje je svakako spadala i histerija.²²

2.3. Pristupi u liječenju

Do 1880-ih su se godina kao glavni istraživači histerije u Europi bili nametnuli Jean Martin Charcot, ravnatelj pariške bolnice Salpêtrière, i njegovi sljedbenici. Njegova su stajališta osporavali njegovi suparnici, posebno Hyppolite Bernheim, predvodnik suparničke škole mišljenja sa sjedištem u Nancyju. Kao mladi liječnik, željan da usavrši svoju praksu, Freud je proveo izvjesno vrijeme s

¹⁹ Isto, str. 17.

²⁰ Isto, str. 16.

²¹ Isto, str. 16.

²² Isto, str. 16.

obojećom, a njihovi su suprotstavljeni pristupi hysteriji te osobita uloga liječnika koji se s njom suočava pružili okvir za uvide koji su Freudu omogućili razradu psihoanalize.²³

Kada je 1870-ih godina Charcot postao opčinjen hysterijom, već se bio proslavio proučavanjem niza neuroloških oboljenja. Sredstva svoje bolnice usmjerio je na proučavanje hysterije, a postavio si je i cilj: ukazati na njenu fizičku stvarnost.²⁴ Umjesto da istražuje načine na koje tijelo i duh utječu jedno na drugo, Charcot je smjesta ustvrdio da hysterija podrazumijeva naročit poremećaj živčanog sustava, oslabljenog nepouzdanim nasljeđem. Smatrao je kako je početak ovog poremećaja često povezan s nekim traumatičnim šokom ili nesrećom. Prema njemu se, dakle, radilo o nečem tjelesnom, a ne emocionalnom. Charcot je bio znanstvenik koji je volio jasna, opipljiva uzročna objašnjenja; cilj njegovih proučavanja i klasificiranja bio je razjasniti uzroke hysterije i predvidjeti sve oblike njene manifestacije. Njegov je projekt sadržavao želju da poremećaj, a samim time i hysteričnog pacijenta, ukroti takvom sigurnošću kao da je točno ustanovio povredu u živčanom sustavu koja odgovara svakom njegovom simptomu - što, naravno, nikad nije uspio.²⁵

Kod pacijenata koji bi mogli bolovati od hysterije Charcot se u velikoj mjeri služio i hipnozom. Prema njegovim shvaćanjima, kako to tumači Julia Borossa, podložnost hipnozi podrazumijevala je sklonost hysteriji. On se, stoga, odlučio fokusirati na najistaknutiji simptom hysterije – snažne napadaje – te je uz pomoć hipnoze opisao i dokumentirao pravilnost koju je u njima uočio. Napad je podijelio u četiri faze koje se, prema njemu, ponavljaju kod svakog pacijenta:

- 1) razdoblje epileptičnosti;
- 2) razdoblje velikih pokreta (protuslovna, nelogična faza);
- 3) strastveni stavovi (logična faza);
- 4) konačni delirij.²⁶

Međutim, ono što se može primijetiti u Charcotovoj dokumentaciji koju Borossa iznosi jest da on, kao i njegovi studenti i kolege, nisu imali sluha za svoje pacijentice. Sva njihova iskustva, doživljaji i načini na koji su iznosile svoje tužne priče izgubili su se u tom mehanizmu kojim je Charcot klasificirao svoje pacijentice kako bi prikazao hysteriju na način na koji ju je on zamislio. Svako liječenje pacijentica kao da se sastojalo od toga da bude najizvrsnijim, najtipičnijim primjerom već

²³ J. Borossa, *Hysterija*, str. 19.

²⁴ Željka Matijašević, "Hysterija i rod", *Filozofska istraživanja*, vol.25 No.4, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2005., str. 831.

²⁵ J. Borossa, *Hysterija*, str. 20.

²⁶ Isto, str. 20.

ukroćene bolesti. Pacijentice su imale što ispričovijediti, no te su priče - koje je Charcot čuo, ali ih nije uvažavao - predstavljale za njega tek dodatne simptome koje treba kategorizirati.²⁷

S druge je strane tzv. *Skupina iz Nancyja*, kako ih Borossa naziva, histeriji pristupala drugačije. Skupinu je sačinjavala četvorka različitih zvanja. Ambroise Liébeault, seoski liječnik, bio je opčaran tradicijama mesmerističke terapeutike; odustao je od konvencionalne medicinske prakse te se posvetio liječenju hipnozom. Liébeaultu se pridružio Hyppolite Bernheim, koji je postao predvodnik *škole iz Nancyja* te napisao niz pozitivno ocijenjenih rasprava o histeriji. Skupinu su upotpunili Juler Liégeois, odvjetnik, te Etienne Beaunis, stručnjak za forenziku, a oni su uglavnom proučavali pravne aspekte hipnoze i sugestije.²⁸

Njih je prije svega zanimao odnos između hipnotizera i hipnotoziranog, utjecaj što ga prvi ima nad drugim pri sugestiji. Samim su time njihovi nazori o stanju hipnoze bili naoko neuskladivi s teorijama koje su promovirali u Salpêtrièreu. Bernheim je tvrdio da hipnotički čimbenik nije neki fizički čin, nego psihički proces, ideja koju stvara verbalna sugestija.²⁹ U svom pristupu hipnozi, škola iz Nancyja fokusirala se na čin hipnotiziranja i odnos što ga je on uspostavljao, a ne na samo stanje i sve što se u njemu može postići. Histerija ih je zanimala jedino utoliko što je dobro reagirala na sugestiju. Nadalje, vladao je dojam da sugestija predstavlja nešto univerzalno. Za Bernheima sugestibilnost počiva, između ostalog, i na lakovjernosti definiranoj kao *sposobnost da se stvari uzimaju zdravo za gotovo, bez potrebe za dokazom*.³⁰ Međutim, Borossa naglašava da je Bernheim imao u vidu kako su neki ljudi više podložni sugestiji od drugih te da je to razlikovanje išlo u prilog društvenom diskursu o nasljednosti i moralnoj vrijednosti.

Ono što je također važno uzeti u obzir jest erotičnost u ponašanju mnogih histerika, koja je bila neupitna. Na Salpêtrièreu je erotski odnos liječnika i pacijenta te njihov učinak na liječenje ostao nepriznat, ili bar neizrečen. Međutim, liječenje sugestijom naslijedilo je od mesmerizma primjesu seksualne nedoličnosti spomenutu u prethodnom poglavlju. No škola iz Nancyja nije pokazivala nikakvu sklonost teoretiziranju, pa ni primjerenom uvažavanju tog neobičnog prožimanja erotičnosti,

²⁷ Isto, str. 22.

²⁸ Isto, str. 23.

²⁹ Isto, str. 24.

³⁰ Isto, str. 25.

emocionalnih veza i utjecaja. Borossa pretpostavlja da su toj neobičnoj pojavi pristupali na isti način na koji je Charcot pristupao hipnozi pa su ju naprosto držali još jednim simptomom.³¹

Uvidom u literaturu može se primijetiti, a na isto upućuje i Borossa, da su svi spomenuti nazori o histeriji doveli do zanemarivanja pitanja odnosa histerika i liječnika, a u isto je vrijeme taj odnos bio u samoj srži njihova bavljenja tim stanjem i njegovog prezentiranja u javnosti. Također su uporno ignorirali, nijekali ili iskrivljavali sve što je o svom stanju možda mogla reći pacijentica. Bila ona predmet istraživanja ili liječenja, vladajući znanstveni diskurs pacijenticu je jednostavno opredmećivao.³²

2.3.1. Histerija u ginekologiji

Histeričarka je, prema antičkom tumačenju, žena bolesnog spolovila, čija je maternica sklona lutanju, što može rezultirati i ludilom³³ – što je slučaj za psihijatrijsku kliniku; a to je samo jedan od razloga zbog kojeg su te iste klinike bile na lošem glasu. Liječnici zaposleni u tim ustanovama bili su svjesni potrebe za progresivnošću i inovativnošću, stoga su uvodili najsuvremenije tehnologije, trendove i teorije kako bi što uspješnije pomogli svojim pacijentima, ali i samom ugledu ustanove. Uvidom u literaturu, jedan od liječnika posebno se istaknuo svojim stavovima i metodama liječenja kada je riječ o histeriji te time zaslužio svoje mjesto u ovome radu. Riječ je o Richardu Mauriceu Buckeu, kontroverznom kanadskom kirurgu koji je svoju praksu vršio u Kanadi, Sjedinjenim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu te se nastojao prometnuti kao vodeći ginekolog zapadnih zemalja. Bucke je usvojio tada već popularnu viktorijansku ideju da su ženski reproduktivni organi povezani s emocionalnim i psihičkim blagostanjem te su stoga najvjerojatniji uzrok mentalnih bolesti. To je, u kombinaciji s priznatom teorijom da se liječenjem tijela liječi i duh, navelo Buckea na zaključak da će odstranjivanjem ili korekcijom zahvaćenog organa osobi biti vraćen zdrav razum.³⁴ Ginekološki operativni zahvati poput histerektomije (operativni zahvat pri kojem se otklanja materica npr. zbog spuštanja, velikih mioma ili drugih tumorskih promjena) bili su redovna procedura sve do kraja 19. stoljeća. Unatoč kritikama da su njegove procedure nametljive te da sakate *bespomoćne*

³¹ Isto, str. 25.

³² Isto, str. 26.

³³ C. Tascia, M. Rapetti, M. G. Carta, B. Fadda, "Women And Hysteria In The History Of Mental Health", str. 114; J. Borossa, *Histerija*, str. 8.

³⁴ Richard Maurice Bucke, "Surgery among the insane in Canada", *American Journal of Insanity*, vol. LV, No. 1, The American Medico-Psychological Association, Utica State Hospital Press, Baltimore, 1898., str. 3.

ludake, Bucke je nastavio svoju praksu sve do smrti 1902. godine.³⁵ U svome radu *Surgery among the insane in Canada* Bucke izjavljuje kako je uz pomoć lokalnog ginekologa, dr. Hobbsa, izvršio više od 200 operativnih zahvata na ženama u nadi da će ih izliječiti od ludila.³⁶ Navodi i podatak da se od 106 operativnih zahvata izvedenih između 1895. i 1898. godine među čak 71 pacijenticom povratilo mentalno zdravlje ili se pokazao znatan napredak u izlječenju.³⁷ Na kraju samoga djela zaključuje kako bolesti maternice (histerija) imaju veći značaj u pobuđivanju ludila, nego što to ima npr. tumor.

Međutim, mnogi autori tvrde kako su ondašnji liječnici bili skeptični oko uspjeha kojeg su Buckeove operacije imale te se nisu slagali s time da se bilo kakvi mentalni poremećaji, pa tako i histerija, mogu izliječiti operativnim zahvatom..

2.3.2. Liječenje razgovorom

Pogled na histeriju uvelike će se promijeniti objavljivanjem *Studija o histeriji* – zbirke obrađenih slučajeva koju su sastavili Sigmund Freud i njegov stariji kolega Josef Breuer – a koje su predstavljale vrhunac otprilike desetogodišnjeg razmišljanja o histeriji. U toj su knjizi dvojica liječnika utvrdila tri glavne stvari:

- 1) histerikovi simptomi imaju smisla jer su logični izraz neke psihičke traume (nasuprot fizičkoj);
- 2) ta je trauma povezana s potisnutim libidnim porivima;
- 3) mogući lijek, koji će djelovati pročišćavajuće, ovisi o prisjećanju na tu traumu i njenom izražavanju kroz pripovijedanje unutar konteksta terapijskog odnosa (liječenje razgovorom).³⁸

U knjizi se pojavljuje pet žena kojima se dopušta, čak štoviše, potiče ih se da oblikuju suvislu priču o svojoj bolesti, ali ne samo o njoj, nego i o svom životu.

Prvi slučaj bilježi Breuerovo liječenje djevojke koju je nazvao Anna O. Njezini su tjelesni simptomi bili mnogostruki i zbunjujući, kao i u svakog histerika; uključivali su prividnu rascijepjenost ličnosti, halucinacije, odbijanje hrane, teški poremećaj govora i povremenu afaziju (gubitak moći govora ili izražavanja). Osim toga bi spontano upala u stanje hipnoze, a kada bi se

³⁵ Isto, str. 4.

³⁶ Isto, str. 7.

³⁷ Isto, str. 7.

³⁸ J. Borossa, *Histerija*, str. 31.

probudila neprestano je ponavljala *Mučno, mučno*.³⁹ Nakon duljeg razdoblja potpune komunikacijske nemoći, Breuer je napravio prvi ključan pomak kada je stekao uvid u tzv. psihički mehanizam poremećaja. Borossa prenosi njegov zapis: *Kao što sam znao, nešto ju je bilo strašno povrijedilo i bila je odlučila da o tome neće govoriti. Kada sam to naslutio te je primorao da o tome priča, inhibicija koja je onemogućavala i svaki drugi iskaz, iščeznula je*.⁴⁰ Breuer je uspostavio kontakt s Annom O, zauzeo je položaj njezinog sugovornika i shvatio da njeni simptomi nisu nasumični, već da imaju smisla.

Ovo je bilo iznimno važno u razumijevanju i liječenju histerije zbog toga što se pripovijedanjem pacijentice gradi terapijski odnos koji iz tretmana u tretman jača te pomaže pacijentu da se opusti i s nešto većom lakoćom pronađe riječi koje su mu potrebne da opiše svoje tegobe. Drugi je razlog otkriće izravne povezanosti pacijentičine prošlosti s kazivanjem prizora, odnosno ideja da histerici uglavnom boluju od uspomena. Priče Anne O. imale su za ishodište djevojku kraj samrtničke postelje – posvetila se njegovanju bolesnoga oca, a tijekom je njene bolesti promijenila upravo očeva smrt, ubrzavši cijepanje njene svijesti. Unutar te šire kontekstualne strukture, Breuer je njene simptome mogao dovesti u vezu s pojedinačnim prizorima iz prošlosti koji su ih izazvali. Ustanovio je da je niz krajnje tvrdokornih hirova uklonjen nakon što je pacijentica opisala iskustva koja su do njih dovela.⁴¹

Drugi je slučaj Frau Emmy von N, koji je za Freuda bio prvo cjelovito liječenje razgovorom. Tjelesnih je simptoma kod nje bilo mnogo: razni bolovi, neobični tikovi i, kao u slučaju opetovanog *Mučno* kod Anne O, iznenadne provale riječi *Mirno! Ništa ne govori! Ne diraj me!*⁴² Freud zapisuje da se metoda liječenja kojom se služio sastojala od otvorenog eliminiranja simptoma, i to dvostrukom metodom – najprije bi iz pacijentice izmamio priče koje leže u pozadini simptoma, a zatim bi sugestijom eliminirao emocionalnu moć tih sjećanja. To je Frau Emmy donekle pružilo trenutno simptomatično olakšanje pod uvjetom da je prethodno izrazila sve patogene veze koje prate pojedini simptomsko-uspomenski grozd. Upravo u tom drugom slučaju izričito postaje veza između zaokruženosti priče i kakvoće liječenja.⁴³ Primjerice, dva su simptoma bila zamuckivanje i škljocanje kada bi se uplašila. Ispričala je dva teža traumatična slučaja preplašenosti iz svoje prošlosti: jedan,

³⁹ Isto, str. 33.

⁴⁰ Josef Breuer citirano prema J., *Histerija*, str. 33.

⁴¹ Ž. Matijašević, *Histerija i rod*, str. 831.

⁴² J. Borossa, *Histerija*, str. 34.

⁴³ Isto, str. 35.

kada je osjetila da kraj kćerkine bolesničke postelje ne može ostati mirna te drugi, kada su je skoro ubili pomahnitali konji. Te strahove povezivala je sa svakim sljedećim strahom te su oni u konačnici postali povezani s toliko trauma i imali toliko razloga da se reproduciraju u sjećanju da su, u obliku besmislenog tika, stalno i bez nekog osobitog razloga prekidali pacijentičin govor. Promišljajući vremenski odnos između različitih skupova uspomena te način na koji su one spojene s traumatičnim djelovanjem, Freud u nastavku razvija pojam *odgođenog djelovanja* prema kojemu kasnija zbivanja, pa i kad su beznačajna, iznova bude osjećaj spojen s uspomenama koje tada nisu bile doživljene traumatično, ali koje to postaju kada se nađu usred lanca međusobno povezanih događaja.⁴⁴ Zanimljivo je to što u slučaju Frau Emmy nije došlo do potpunog izlječenja; Freud taj neuspjeh objašnjava tako što utvrđuje da se nije moglo doći do potpunog objašnjenja, čime naglašava potrebu da se ne ostavljaju praznine. Radi se o pothvatu koji je moguć jedino ako pacijent i terapeut rade usklađeno; uloga je pacijenta da iznese priču (na što ga terapeut potiče) sve do naoko nebitnih pojedinosti – nebitnih, naime, dok im terapeut ne nađe pravo mjesto u priči.⁴⁵

Druga dva slučaja bilježe pacijentice koje su, prema Freudu, patile od histerije zbog poricanja ljubavi prema drugim muškarcima (u jednom je slučaju riječ o poslodavcu, u drugom o sestrinu mužu). Freud je tim histeričnim pacijenticama pomogao ne samo tako što je eliminirao njihove simptome nego im je i otvorio pristup spoznaji vlastite želje, i to želje koja je prema njihovom doživljaju bila u sukobu ne samo s mogućim nego i s društveno dopustivim, pa i dopustivim za shvaćanje samoga sebe. Histerične simptome uzrokuje protuslovlje između dvaju poriva – želje koja ne prihvaća nikakve granice i želje da se osoba prilagodi granicama koje nameće društvo. To će utrti put razradi onoga što je Freud smatrao temeljem svoje teorije, Edipovog kompleksa. No u njegovim tadašnjim stajalištima o histeriji i dalje je bilo jasno vidljivo da njegova metoda počiva na razotkrivanju stvarnih pacijentovih traumatičnih događaja.⁴⁶

Proždrljiva ženina seksualnost već je dugo dio mnogobrojnih diskursa što prate histeriju. No za Freuda to više nije bila stvar za izričitu ili prešutnu moralnu osudu, već jednostavno dio njegove razrade učinaka psihičkog konflikta. Kao takva, morala je biti opće primjenjiva, dakle ticati se i muškaraca, a ne samo žena, ali isto se tako ticati i njega samoga. Valjalo je naučiti jednu od prvih lekcija, ključnu za temeljnu filozofiju psihoanalize (*Spoznaj samoga sebe*), a ona je bila povezana s

⁴⁴ Isto, str. 35.

⁴⁵ Isto, str. 36.

⁴⁶ Isto, str. 40.

tzv. priznavanjem želje – to je pak uključivalo i liječnika i pacijenta.⁴⁷ Kad se Freud počeo specijalizirati u liječenju histeričnih pacijenata, slučaj za slučajem upućivao je na jedan jedini uzrok kao ishodište traume: izloženost seksualnom zlostavljanju u djetinjstvu, a najčešće je zlostavljač bio član obitelji, nerijetko otac. Freud je pomislio da je pronašao nezamršen način objašnjenja neuroze, a onda je otkrio nedostatak tog objašnjenja – mnoštvo priznatih slučajeva takve vrste, koje je on nazvao zavođenjem. To za njega nije moglo proći kao sveopće objašnjenje neuroze jer nije mogao povjerovati da su svi neurotici bili zavedeni. To ga je prisililo da ključ neurotskih pojava potraži na drugom mjestu. Uzrok traume pomaknuo je s vanjskog čimbenika na unutarnji – rješenje zagonetke prisjećanja ponudit će histerikove maštarije, njegove želje, i to će doista moći biti opće primjenjivo, valjano za svakoga, bio on neurotik ili ne, pacijent ili liječnik.⁴⁸

2.4. Dora i feminizam

Rješenje pitanja kako ljudska psiha općenito funkcionira Freud je pronašao u Edipovom kompleksu. U svojoj sljedećoj i najslavnijoj studiji slučaja, *Odlomku analize jednog slučaja histerije*, ili slučaju Dore, on ga je neumoljivo nastojao primijeniti. Dora je bio pseudonim 18-godišnjakinje koju je otac, nakon što je zaprijetila samoubojstvom, poslao Freudu. Već je neko vrijeme bolovala od niza razmjerno blagih simptoma histerije i kod kuće se općenito ponašala nepodnošljivo. Nevolja koja je najviše uznemiravala oca ticala se optužbi što ih je Dora upućivala njemu i bliskim obiteljskim prijateljima, paru koji je Freud u svojoj studiji nazvao *K.-ovi*. Dora je tvrdila da otac ima vezu s gospođom K. te da je, ne bi li osigurao muževu popustljivost, sasvim voljan gospodinu K. progledati kroz prste to što otvoreno udvara njegovoj mladoj kćeri.⁴⁹ Umjesto da bijesnu Doru natjera da se urazumi, velika je Freudova zasluga to što je već na početku izjavio da vjeruje u te složene ljubavničke igre što ih ona opisuje. No svemu je tome dao vlastiti ton. Poticao je Doru da ispita svoju aktivnu uključenost u priču – drugim riječima, da se suoči s vlastitom željom. Imao je i fiksnu ideju o tome kojim bi putem ta želja trebala ići i kojim zapravo i ide: u okvirima edipovske logike uključivat će oca i njegove dvojnike, to jest gospodina K. Dorini histerični simptomi nisu više doživljavani kao posljedica psihičke traume, nego u okvirima konflikata koji su pratili njeno priznavanje onoga što ona

⁴⁷ Ž. Matijašević, *Histerija i rod*, str. 831.

⁴⁸ J. Borossa, *Histerija*, str. 42.

⁴⁹ Isto, str. 43.

želi te hvatanje u koštac s time. Kao dio prikaza slučaja, Freud oslikava Dorino opiranje njegovim tumačenjima te ju optužuje da odbacuje njene uporne tvrdnje da joj gospodin K. nije privlačan.⁵⁰

Zašto je ovaj slučaj izazvao toliku pažnju i desetljećima nakon objave? Dorina priča nikad neće stići do kraja jer je prekinula liječenje i time odbila Freudu potvrditi ono što on drži svojim znanjem o njenoj želji (bilo za gospodinom K, ocem ili psihoanalitičarem), Dora Freudu otvara prostor da ga poduči. Psihoanalitička spoznaja koju Freud od Dore napokon stječe, mada nevoljko i u ograničenoj mjeri, tiče se labilne i beskonačno iznenađujuće naravi želje. Dvije bilješke pri kraju potkopavaju cijelu studiju; u njima Freud priznaje da je previdio *najsnažniju nesvjesnu struju u Dorinom duševnom životu* –njezinu ljubav prema gospođi K.⁵¹ Kasniji kritičari toga slučaja ukazuju na upadljivu činjenicu da je Freud, uza sve svoje navođenje Dore da prizna svoju želju, upao u zamku nepoznavanja vlastite želje. Poistovjećujući se s muževnim gospodinom K, Freud je zanemario vlastiti protuprijenos koji izvire iz psihoanalitičarevih upletenosti i poistovjećivanja, pa pogrešno tumači Dorin. Ne mari za lekciju kojoj ga nastoji podučiti histerik, a to je neukrotivost želje. Ono što se može primijetiti iz korištene literature jest da čitatelji povijesti Dorine bolesti ne otkrivaju priču o *propupaloj* lezbijki, nego o mladoj ženi sa svom silom različitih poistovjećivanja i želja. Dorin slučaj poslužio je 70-ih godina 20. stoljeća kao snažno stjecište feminističkih kritičarki, koje su Freuda i teoriju psihoanalize prozivale zbog toga što funkcioniraju unutar patrijarhalnih pretpostavki koje ušutkuju žene, sabijaju ih u ponašanja ili mišljenja koja im štete, uzimajući zdravo za gotovo neke pretpostavke o društvenom predočavanju muškosti i ženskosti, pretpostavke koje prvoj daju prednost nad drugom.⁵²

Veza između ženinog nezadovoljstva svojom sudbinom i histerije jasno je povučena u diskursu s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Razmatranje odnosa histerije i roda valja započeti barem grubim naznačavanjem odnosa između feminizma i psihoanalize, budući da je odnos feminizma prema histeriji često uklopljen u općenit odnos feministica prema Freudu. Jednu stranu tog odnosa predstavljaju feminističke teoretičarke drugog vala, neprijateljski raspoložene prema psihoanalizi i Freudu; njihovo shvaćanje psihoanalize svodi se na optužbe Freuda za mizoginiju i mušku supremaciju. Većinom se slažu u tome da je Freud za teoriju o slabije razvijenom ženskom super-egu, slabijem ženskom sublimiranju i pojačanom narcizmu imao društveno objašnjenje pred nosom, ali

⁵⁰ Isto, str. 44.

⁵¹ Isto, str. 45.

⁵² S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 48.

nije posegnuo za njim, već je ostao biološki esencijalist.⁵³ S jedne su strane kružili pamfleti koji su nastojali okaljati sufražetkinje optužujući ih, primjerice, za histeriju, dok su s druge strane Freudovi i Breurovi prikazi vlastitih slučajeva isticali da su im pacijentice bile inteligentne žene isfrustrirane na polju svojih intelektualnih sposobnosti.⁵⁴ Optužba za histeriju imala je dvije oštrice – smatralo se da se histerična pacijentica prilagođava ili suviše dobro ili odbacuje tradicionalne obrasce ženstva (sufražetkinje su očito pripadale drugom tipu). Temeljno pitanje koje su feministice 20. stoljeća postavile jest: *Je li histerija pozitivna ili negativna reakcija na opresivne i frustrirajuće društvene prilike?*⁵⁵ Drugim riječima, je li histerik buntovnik ili žrtva? Prvi je val znanstvenih radova rođenih iz sprege antipsihijatrije i feminizma cjelokupnu povijest te bolesti gledao kroz složno nastojanje liječnika i svećenika da shvate i obuzdaju, a ako to ne uspiju, diskreditiraju žene. Simptomi histerije gledali su se kao prigovori na tjelesna očitovanja koja su upućivale žene uskraćene za svoj glas. Borossa je odgovor na to pitanje odlučila potražiti gledajući iz kuta privatnih života pacijentica, obrativši pozornost na pravi identitet Anne O, Bertu Pappenheim. Premda je Breurov zahvat nipošto nije smjesta izliječio, postala je pionirkom njemačkog ženskog pokreta i posvetila život borbi za niz stvari vezanih uz bolji položaj žena. Postavlja se pitanje može li histerija biti izvor nove moći, a ne zakirutosti? Anna O. kanalizirala je svoje muke u društveni aktivizam. U takvom modelu, Borossa iznosi zaključak kako histerija postaje drugom stranom feminizma, a ne posljedicom patrijarhalnog tlačenja. Ali svakako treba imati na umu da se u slučaju Berthe Pappenheim histerično oboljenje i feministički aktivizam nisu podudarali, već se do potonjega moralo doći probijajući se kroz prvo. Rođeni su iz iste nelagode, ali su predstavljali različite pravce djelovanja.⁵⁶ S druge strane, Željka Matijašević svoj odgovor traži u radovima Elaine Showalter te naglašava kako je veličati histeriju kao buntovništvo i pomalo smiješno jer ona je prije svega bila psihički poremećaj, odnosno *slijepa ulica za žene koje je društvo lišilo mogućnosti samo-izražavanja*.⁵⁷ I jedna i druga su u pravu. Izbijanje histerije može se dovesti u vezu s tzv. odmetničkim emocijama, kako ih neki autori nazivaju, odnosno emocijama koje su povijesno bile zabranjivane ženama (npr. bijes), ali koje, kada se iskažu, ženama daju pobunjeničku moć i dovode u pitanje njihov podređen status.

⁵³ Ž. Matijašević, *Histerija i rod*, str. 829.

⁵⁴ J. Borossa, *Histerija*, str. 48.

⁵⁵ Ž. Matijašević, *Histerija i rod*, str. 830.

⁵⁶ J. Borossa, *Histerija*, str. 48.

⁵⁷ Ž. Matijašević, *Histerija i rod*, str. 830.

Uvidom u literaturu jasno je vidljivo da je od svih tih pacijentica s kraja 19. stoljeća upravo Dorin lik (pravim imenom Ida Bauer) iskristalizirao feminističku predodžbu te mnogima postao predmetom divljenja. Sukob njene i Freudove volje, mladenačke tvrdoglavosti i sebičnosti, te djelomični trijumf kada je prekinula liječenje bili su nadahnuće feminističkim autoricama. Hvaliti histerika zbog toga što se opire nadređenim tumačenjima svojih liječnika podjednako je manjkavo kao i sažalijevati ga kao njihovu žrtvu. Plodonosnije je umjesto toga sagledati nejednoznačnost histerikova položaja. Njena uloga osobe koja pati od poremećaja histerije podrazumijeva pasivan otpor i neupitnu patnju, ali joj kod kuće pridaje i novu vrstu uzvišene ozbiljnosti.⁵⁸ Borossa navodi citat iz teksta o živčanim poremećajima među novoengleskim bogatašima 19. stoljeća Carroll Smirth-Rosenberg koji opisuje na koji se način histerija mogla koristiti kao borba protiv patrijarhata:

Ona se više nije posvećivala potrebama drugih, nastupajući kao požrtvovna supruga, majka ili kći: s pomoću histerije mogla je prisiliti druge da se prime tih funkcija, a to je i činila [...]. S pomoću bolesti ta je žena, prikovana uz postelju, stala dominirati svojom obitelji u mjeri koju bi u zdrave žene bili držali nepriličnom, štoviše - naprasnom.⁵⁹

Drugim riječima, histerija se ispoljavala i kao patološki proizvod patrijarhata i kao njegovo podrivanje. Postojala je (mahom nesvjesno) suradnja između liječnika, plaćenih da nadziru histerične žene zatočene u građanske obitelji, i pacijentica, čije je stanje bilo i posljedica i izlaz iz nepodnošljivih konflikata i životnih ograničenja. Dora nije bila ni žrtva ni junakinja, a Freud nije bio ni nitkov ni nesebičan liječnik – ili su možda oboje bili ponešto i od jednog i od drugog. Teorijske lekcije koje psihoanaliza izvlači iz histerije uključuju baš to protuslovlje. Histerik je, prema zasadama što ih je postavio Freud, osoba kojoj vlastite fantazije ne dopuštaju da se opredijeli kao muškarac ili žena.⁶⁰ Ona/on uvijek želi, ali odbija odgovornosti ili posljedice te želje; drugim riječima, ona i/ili on ih želi, ali odbija steći. A kada je riječ o Freudu i psihoanalizi, nije teško pogoditi što to u okvirima psihoanalitičke teorije predstavlja najviši posjed – dakako, penis, tj. falička moć. Upravo je falička moć, koja patrijarhat motivira i cementira, ono što histerik i želi i odbija.⁶¹

No što je onda s muškarcima? Histerija je svakako počela kao definicija ženske bolesti, a treba napomenuti da se od četiri Freudova najglasovitija slučaja samo jedan bavi ženom, i to upravo slučaj Dorine histerije, dok su fobija, opsesija i paranoja objašnjene na muškim slučajevima. Iako je već

⁵⁸ J. Borossa, *Histerija*, str. 50.

⁵⁹ Isto, str. 50.

⁶⁰ Isto, str. 52.

⁶¹ Isto, str. 52.

Charcot hospitalizirao i muške histerike, njihovu je histeriju vezivao uz tjelesnu traumu iako su simptomi bili isti. Prema psihoanalizi, čini se da se njihov poistovjetiteljski odnos prema društvenim zakonima razlikuje od onoga u žena. Da bi se objasnila potencijalna podložnost muškaraca histeriji, u diskursu 19. stoljeća bila su u upotrebi dva glavna stajališta:

1) muškarci su, nasuprot ženama, obolijevali zapravo zbog nekog fizičkog, a ne psihičkog šoka;

2) demaskulizacija pacijenata (muškarci koji i nisu baš *pravi muškarci*).⁶²

U prvom slučaju, kršni su radnici postajali, primjerice, žrtvama nesreća na radu; premda bi se njihove povrede pokazale fizički površnima, ostajali su sasvim onemoćali. U drugom slučaju, potencijalne žrtve opisivali su kao ženskaste ili kao pripadnike nekih sumnjivih rasnih skupina, na primjer Židova ili Arapa. Nakon Prvog svjetskog rata muškarci, međutim, postaju najuočljivija skupina oboljelih, ali se simptomi histerije s oklijevanjem tako nazivaju jer se u početku te muškarce dijagnosticira kao oboljele od tzv. granatnog šoka (eng. *shell-shock*, kasnije PTSP). Treba odmah spomenuti da je histerija u 20. stoljeću iščeznula s popisa mentalnih bolesti te da su se njezini simptomi preselili u druge kliničke kategorije, poput granične strukture ličnosti ili poremećaja ličnosti.⁶³

Pejanović tvrdi kako se spomenuti društveni zakoni prema psihoanalizi tiču izravnije muškaraca nego žena, jer ipak počivaju na prijetnji kastracije i podčinjavanju u odnosu na Nad-Ja zasnovanom na fantaziji o nekom svemoćnome ocu.⁶⁴ To bi, prema Pejanović, značilo da unutar postojećeg psihosocijalnog poretka muškarac može izgubiti sve – penis (jer su žene već kastrirane) i položaj (sin koji se pokorava očevom nalogu čini to shvaćajući da bi jednog dana i sam mogao biti otac, ali kći nema takvu mogućnost).⁶⁵ Zapravo, sporno je pitanje muške histerije važan vid devetnaestostoljetnog diskursa o toj bolesti. Bilo je to, primjerice, jedno od omiljenih Charcotovih zanimanja: trebao ga je ne bi li podupro svoju tezu da je histerija ukorijenjena u živčanom sustavu. Njegovi opisi napada u muških pacijenata na Salpêtrièreu pokoravaju se samim time istom obrascu kao i oni u ženskih. No, nije tu bilo u igri samo presijecanje veze između histerije i ženskog tijela. Histerija je, kao što smo vidjeli, već postala istoznačnicom za neumjerene tendencije u ženskom

⁶² Isto, str. 53.

⁶³ Isto, str. 53.

⁶⁴ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 47.

⁶⁵ Isto, str. 47.

ponašanju.⁶⁶ Ovo poglavlje htjela bih zaključiti citatom časopisa *La Révolution Surréaliste* u kojem su Louis Aragon i André Breton izdvojili histeriju kao uzornu ljudsku revolucionarnu aktivnost:

Histerija je više-manje neublaživo društveno stanje kojem je svojstveno podrivanje odnosa uspostavljenih između subjekta i moralnoga svijeta, od kojih je histerični subjekt, kako vjeruje, praktički oslobođen, postavljen izvan svih bulažnjivih sustava. To duševno stanje temelji se na potrebi za uzajamnim zavođenjem, što objašnjava brže-bolje prihvaćena čudesa liječničke sugestije (ili protusugestije). Histerija nije patološka pojava te je, u svakom pogledu, možemo smatrati vrhunskim oblikom izražavanja.⁶⁷

⁶⁶ Isto, str. 48.

⁶⁷ Navedeno prema Elisabeth Bronfen, *The Knotted Subject: Hysteria and its Discontents*, Princeton University Press, Princeton, 1998., str. 174.

3. Antifeminizam

Isti stjecaj povijesnih okolnosti koji je iznjedrio devetnaestostoljetni feminizam stvorio je i odgovor na njega. Gdje god je u zapadnom svijetu došlo do propitivanja patrijarhalnih vrijednosti i gdje je ženski glas pokušao nadjačati onaj muški u javnoj sferi, došlo je i do zahtijevanja da se društveni poredak vrati u prvotno stanje. Rosalind Miles tako ističe da se Sigmund Freud u Beču posvetio presudnoj kulturnoj zadaći vraćanja muškaraca na pripadajuće mu mjesto u središtu svemira. Za muškarca kojemu je bilo suđeno preoblikovati svjetski nazor o ženskom spolu, Freud je teško mogao naći gori model društvenog ustroja od onog koji je žene svodio na praznoglave lutkice ili ih osuđivao na histeričnost. Rosalind Miles to objašnjava na jednostavan način: dječak odrasta voleći majku; jednoga dana otkriva čudo - visuljak odraslog muškarca. Nažalost, nije pripojen njemu, stoga dječaka obuzima zbunjenost. U međuvremenu je i njegova sestra ugledala taj isti prizor te i ona kipti od bijesa što ga nema. Dječak će u konačnici nadvladati patricidnu mržnju i strah od kastracije jer će kad odraste imati vlastiti visuljak za igru. Međutim, djevojčica će ostati zauvijek zarobljena u nezreloj zavisti prema predmetu. Stvar je stoga jednostavna - bolje je biti dječak, nego djevojčica i na svijetu ništa nije tako divno, moćno, važno i vrijedno kao ud.⁶⁸ Ono što bi se s današnjeg stajališta možda moglo protumačiti i na način da svi muškarci imaju homoseksualne sklonosti, u tadašnje se vrijeme tumačilo da je ženski rod manje vrijedan. Rosalind Miles slikovito opisuje kako je Freud i sam zapeo na stupnju razvoja *moj je veći od tvog* te stoga nije ni mogao drugo nego smatrati klitoris nedostatnim.⁶⁹

3.1. Spolnost ili kako su muškarci ukrali ženama intimu

Zahvaljujući Freudovom nasljeđu, najosobniji i najintimniji vid žene, njezinu spolnost, prigrabili su muški *stručnjaci*. Ti su muškarci smatrali da bolje od žena znaju kakav je njihov spolni život i kakav bi on trebao biti, iako zapravo nikad nisu pitali žene što misle ili osjećaju, niti su poslušali dokaze koje su žene iznosile. Žene nisu mogle biti same sebi gospodarice dok god su se muškarci smatrali vladarima i vlasnicima njihovih tijela. Od Aristotela do Freuda, žensko je spolovilo doživljavano kao nedostatak, pogreška, manjkavost ljudske prirode. Za Aristotela je žena promašeni muškarac, nepotpuno biće, jedan nedorađeni oblik. Želju za penisom Freud proglašava opsesivnom

⁶⁸ Rosalind Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2009., str. 384.

⁶⁹ Isto, str. 384.

jezgrom ženske seksualnosti.⁷⁰ Njezine tekućine (voda, krv, mlijeko) nemaju tzv. stvaralačku moć (poput sperme, koja oploduje jajnu stanicu i stvara novi život), već su žene samo hraniteljice. Drugim riječima, svoju inferiornost žena ponajprije duguje svome spolovilu. Žena se svodi se na svoj spol, on je taj koji određuje njezinu funkciju u obitelji i njezino mjesto u društvu. Žensko spolovilo mora biti zaštićeno i imati vlasnika – odatle značaj koji se pridaje djevičanstvu. Kada je riječ o ženskoj čistoći, stvari se nisu mnogo promijenile do današnjega dana – djevičanstvo je najveća vrijednost za žene, a njihova nevinost pripada muškarcima. U tom pogledu, one se trebaju braniti od zavođenja i silovanja, ne trebaju šetati same ulicama po noći, biti provokativno odjevene ili se tako ponašati.⁷¹ Zapravo, žene tada nisu bile ništa zaštićenije po tom pitanju od žena danas jer kakva god nesreća da im se dogodi, krivicu snose one same jer su *to tražile*, bilo svojim odijevanjem, bilo svojim ponašanjem.

Uvidom u literaturu može se primijetiti da je ženska spolnost predstavljena kao svojevrsni misterij. Svojom tajnovitošću izaziva strah, a njena predodžba oscilira između dva oprečna kraja – požude i frigidnosti. Miles i Perrot sa spektra požude objašnjavaju kako je žensko spolovilo tzv. bunar bez dna, u kojem se muškarac iscrpljuje, gubi snagu i otpornost sve do impotencije; to bi u konačnici značilo da postoji strah od ženske seksualnosti koja nikad ne može biti zadovoljena te da je ona uzrok poraza u muškaraca. Sa spektra frigidnosti navode široko rasprostranjenu predodžbu po kojoj žene ne osjećaju zadovoljstvo, ne žele spolni čin te da sve to skupa smatraju istinskim mučenjem; iz toga se javlja potreba, ali i opravdanje, muškaraca što drugdje nalaze svoje zadovoljstvo za spolne oskudice (ljubavnice, prostitutke, raskalašene djevojke iz javnih kuća).⁷²

Ako ženama vladaju njihove maternice, to je stanje doživotne kazne. Devetnaestostoljetni su ginekolozi čak odredili sedam prekretnica u životu žene – rođenje djevojčice, pojava mjesečnice, razdjevičenje, trudnoća, porod, dojenje, menopauza.⁷³ Sva su isključivo usredotočena na najvišu krunu i radost ženskog života, odnosno majčinstvo, kao još jedan podsjetnik da je prirodno zvanje svake žene uloga supruge i majke. Ta je uloga toliko utkana u prirodnu žensku sudbinu da je žena nesavršeno, nerazvijeno stvorenje – dok ne rodi. Do toga je dovelo muško prenamagavanje ženske reproduktivne funkcije, pisala je Christabel Pankhurst, i *doktrine da je žena spolno biće i ništa više*.⁷⁴ Muškarci su to rado zaodijevali u tvrdnju da su žene rođene za cijenjenu ulogu majke, no sa stajališta

⁷⁰ Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Ibis grafika d.o.o., Zagreb, 2009., str. 70.

⁷¹ Isto, str. 71.

⁷² R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 328; M. Perrot, *Moja povijest žena*, str. 72.

⁷³ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 327.

⁷⁴ Isto, str. 337.

mnogih ženskih autora, među kojima su i viktorijanske suvremenice, muškarac koji to kaže zapravo misli da su žene, kao prvo, stvorene za spolno zadovoljenje muškarca, a kao drugo, za rađanje njegove djece, ako ih on kojim slučajem poželi, ali ne više nego što ih on želi.

3.2. Žensko pitanje

Kad su žene postale zaseban dio društva, novi podčinjeni sloj, počeo je jačati dojam da one predstavljaju jedinstveno i besprimjerno složeni problem – tako je rođeno tzv. žensko pitanje. Nove dvojbe traže nova rješenja, a od svih intelektualnih disciplina nastalih u 19. stoljeću, nijedna nije tako dobro poslužila kao znanost. To novo područje nudilo je određenu sigurnost svojim metodama provjere. Ljudski se mozak sad mogao precizno izvagati do najsitnijeg miligrama – i tako je nastala nova znanost, kraniologija.⁷⁵ Kraniologija je počivala na neispitanoj pretpostavci da je inteligencija izravno povezana s veličinom mozga i posvetila se dokazivanju tvrdnje da je mozak muškog bijelca veći od mozgova crnaca, Azijata, američkih starosjedilaca i svake druge rase koja se smatrala manje vrijednom.⁷⁶ Doprinos kraniologije ženskom pitanju neosporan je dokaz da je muški mozak gotovo uvijek veći od ženskog. No olakšanje koje je to donijelo promicateljima teze o muškoj nadmoći bilo je kratka vijeka. Po veličini mozga, žene su gubile u usporedbi s muškarcima, ali po omjeru veličine mozga i veličine tijela, one su beziznimno pobjeđivale. Budući da je zamisao o nadmoći muške inteligencije bila ključna za opravdanje muške prevlasti, to je činilo ozbiljnu poteškoću. Kraniologija se pokazala dorasla tom izazovu – utvrdila je da je inteligencija smještena u prednjim sljepoočnim i zatiljnim režnjevima, zapravo u svakom dijelu u kojem je muški mozak veći od ženskog. Kad je teorija evolucije priskočila u pomoć kraniologiji, slučaj ženske inteligencije bio je zaključen. Darwin je odbacio manje razvijeni ženski mozak kao *karakterističan za niže rase, dakle za prošlo i niže stanje civilizacije*.⁷⁷ Ovo pokazuje kako je scijentizam redovito služio za recikliranje starih laži, a ne za objektivnu potragu za novim istinama. Znanost je uz to i sama postala novo oruđe moćnika. Time je došlo do još jednog prebacivanja centra moći - vrhunski izvor moći, značenja i stvaralačke snage, koji je u početku bila čudesna ženska utroba, a zatim sveti falus, sada je postao muški mozak.⁷⁸

⁷⁵ Proučavanje oblika i veličine glave i lubanje čovjeka, čovjekolikih majmuna i drugih životinja poredbenim analizama radi procjene evolucijskih promjena, funkcionalnih adaptacija i genetičkoga formiranja pojedinih fenotipskih osobina kostura ili mekih tkiva glave.

⁷⁶ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru*, str. 302.

⁷⁷ Isto, str. 302.

⁷⁸ Isto, str. 302.

Moderna je znanost ponudila ženi novu definiciju njezine uloge i svrhe, koja je zapravo samo potvrdila njezinu drugorazrednost i stavila je u još gori položaj nego što je bila ranije. Liječnici, fiziolozi, biolozi, ginekolozi i šarlatani koji su doprinijeli rješavanju ženskog pitanja nebrojenim znanstvenim racionalizacijama ženske prirode, jednostavno su otkrili ono što im je mogao reći svaki muškarac na ulici – da su žene slabe dok su muškarci snažni te da je stoga muška prevlast ne samo ispravna, već i nužna. Prepoznatljivi i vrlo brojni doprinosi liječnika bili su *znanstveni dokazi* da su žene cijeli život mučenice *tiranije vlastitog tjelesnog ustroja*.⁷⁹ Jedna od boljih izjava na ovu temu je ona filozofa Herberta Spencera, koji se isticao među onima koji su smatrali da im je dužnost upozoriti na štetno djelovanje prenaprezanja mozgov mladih žena; naime, on je upozoravao da prenaprezanje mozga stvara djevojke *ravne kao daska*, stoga one koje *prežive velik pritisak školovanja* nikad neće moći roditi *pravilno razvijeno dijete*. Žalosno je, međutim, što Spencer nije bio jedini muškarac svoga vremena koji se bojao da će cijena podučavanja žena biti nastanak sitnog, oslabljenog i bolestima sklonog djeteta. Stvorenje koje je bilo suviše praznoglavo da bi se njegovo stanje moglo popraviti školovanjem, teško bi se moglo smatrati i za što sposobnim.⁸⁰ Tako je tjelesna i umna krhkost koja se pripisivala ženama postala opravdanjem za uskraćivanje građanskih i zakonskih prava, odnosno svake mogućnosti promjene tzv. prirodnog stanja.

3.3. Filozofi u borbi protiv ravnopravnosti

Postoji obilje rasprava o ženama, koje su sve mahom djelo muškaraca, a najčešće se ni ne zna što žene o njima misle, kako ih vide ili osjećaju. U svakom slučaju, o ženama se govori i piše; da bi ih se opisalo ili im se reklo što bi trebale činiti. Tako je i s filozofima. Pitanje spolne određenosti u filozofskom se tekstu uvijek pojavljuje kao žensko pitanje, budući da se odnosi na žene. Jer razlika potječe od njih, muškaraca; ona je u otklonu od njihove muške norme.⁸¹

Sljedeće će se poglavlje baviti nekim od najznačajnijih filozofa čijem se geniju i danas mnogi dive, a čiji genij i nije toliko blistao kada su u pitanju bile žene.

⁷⁹ Isto, str. 303.

⁸⁰ Isto, str. 304.

⁸¹ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 43.

3.3.1. Arthur Schopenhauer i žene koje prebrzo sazriju

Arthur Schopenhauer više indirektno nego direktno poriče mogućnost svake jednakosti ljudi. Prema njemu, svijetom vlada slijepa pravoljka koja sebi podčinjava intelekt i time sprječava čovjekovo oslobođenje. Zbog toga u svijetu postoje stalni sukobi koji čine život teškim i besmislenim. Dakle, bijeda i razne nedaće neodvojivi su pratilac ljudske egzistencije. Oslobođenje od slijepa pravoljke moguće je samo ako se intelekt otrgne služenju volji. Naravno, to ne mogu postići obični ljudi, koji su za Schopenhauera *tvornička roba*, već samo odabrani koji se mogu izdići izvan svakodnevnog empirijskog života. Prema Pejanović, njegovi stavovi o ženama predstavljaju kontinuitet shvaćanja koja su izložena u Starom i Novom Zavjetu, zatim kod Augustina i Tome Akvinskog, a u mnogim pitanjima negacije ravnopravnosti žene dijeli shvaćanja s Augusteom Comteom i Pierre-Josephom Proudhonom koji smatraju da je žena u fizičkom, psihičkom i općeljudskom smislu niže biće.⁸²

Prema Schopenhaueru, žena je po svojim psihičkim i fizičkim osobinama predodređena za manje značajna djela jer je manje savršeno biće od muškarca. Svoje argumente traži u prirodi – on tvrdi da je u prirodi manje savršeno ono što brže dozrijeva. Stoga je i žena manje savršena od muškarca jer oni kasnije dostižu duševnu zrelost.⁸³ Schopenhauer tako izvlači zaključak da su zbog bržeg sazrijevanja umne snage žene cijelog života djetinjaste i manje razvijene te tako čine sredinu između djeteta i pravog čovjeka, a još su k tome i slabijeg uma od muškaraca. No Schopenhauer nije udario samo po ženskom umu; također smatra da se žena ni u estetskom pogledu ne može smatrati lijepom. Ali ne samo da nisu lijepe, nego one nemaju smisla i osjećaja za ono što predstavlja istinsku ljepotu! Ako neke žene to tvrde, to je *samo glupiranje iz želje da se dopadnu*.⁸⁴ No najoštrije riječi Schopenhauer ima za ženu Zapada, za tzv. damu. Taj tip žene treba nestati jer se za njih s pravom može reći da predstavljaju niži rod. Zato djevojke treba odgajati za domaćinstvo i pokornost. Žena jedino može biti korisna kao majka, paziteljica i odgajateljica svoje djece dok su ona mala.⁸⁵ Međutim, Schopenhauer proturječi sam sebi. U svom stalnom ponavljanju da ženi ne treba dati ni pravo

⁸² S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 44.

⁸³ Arthur Schopenhauer, *O ženama (izbor tekstova)*, S.B. Cvijanović, Beograd, 1921., str. 83.

⁸⁴ Isto, str. 84.

⁸⁵ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 44.

samostalnog raspolaganja i upravljanja naslijeđenom imovinom tvrdi da joj čak treba zabraniti i tutorstvo nad djecom.⁸⁶

S obzirom na Schopenhauerovo uvjerenje da je žena u fizičkom, intelektualnom, moralnom pa i estetskom pogledu inferiorna u odnosu na muškarca, samo se po sebi razumije da joj se negira i ravnopravnost.

3.3.2. Friedrich Nietzsche i obrana muške volje za moć

Friedrich Nietzsche, kao i Schopenhauer, ima negativan odnos kako prema jednakosti ljudi, tako i prema ravnopravnosti žena. Međutim, to ne znači da je njihova filozofska argumentacija ista i da su im idejna polazišta identična. Naprotiv, Schopenhauer je u biti branitelj postojećeg poretka uključujući i kršćansku religiju, dok je Nietzsche oštar kritičar i jednog i drugog. Prema Nietzscheu, ideja o jednakosti je zabluda, izraz ropskog instinkta, kukavičluka, nezadovoljstva, zavisti, nihilizma, itd. Samo slabi traže jednakost u pravdi. Ali i to je privid, jer u osnovi je takvih zahtjeva težnja za moći. Tek kada se ne može postići moć, ljudi traže pravdu, odnosno jednakost u moći; slabi proglašavaju jednakost vrlinom, a to je prema Nietzscheu vrlina stada. Zato se slabi okupljaju u gomilu, jer kad su zajedno misle da nešto predstavljaju, odnosno da će ostvariti moć. Nietzsche smatra da je zabluda građanskog individualizma i socijalizma kada vjeruju da se zalažu za jednakost jer i jedan i drugi zapravo zagovaraju moć gomile. Dakle, među ljudima ne može postojati jednakost, nego samo borba za moć, za razlikovanje od drugih.⁸⁷

Prema tome, volja za moć u osnovi je svih ljudskih težnji. Na nju se može svesti čak i težnja za jednakošću. Međutim, volja za moći ima svoje granice, točnije suprotnost koja teži da je ograniči. Prema Nietzscheu, u ljudskom se društvu jedna polovica čovječanstva suprotstavlja volji za moć, a to su žene. Ta je polovica čovječanstva slaba, tipično bolesna, promjenjiva i nestalna, iako nije jasno kako nešto što postoji od početka čovječanstva može biti nestalno. No u svakom slučaju, ona prema Nietzscheovim tumačenjima može opstati samo ako se priljubi uz snagu i moć.⁸⁸

Što se tiče težnji žene, jedini joj je cilj dijete, a muškarac je za nju samo sredstvo. Žena postaje vrijedna pažnje samo kao nositeljica potomstva. Ona sebe i svoju slobodu potvrđuje rađanjem; to je ujedno i njena pobjeda. Ona treba osvojiti muškarca kako bi rodila nadčovjeka i to je na neki način

⁸⁶ Isto, str. 44.

⁸⁷ Isto, str. 45.

⁸⁸ Isto, str. 45.

osnovna poruka ženama - njihova nada neka bude sposobnost rađanja nadčovjeka.⁸⁹ Drugim riječima, on u ženi vidi niže biće koje se može jedino potvrditi i opravdati svoje postojanje ako rađa djecu.

3.3.3. Sigmund Freud i zagonetka žene

Sigmund Freud kritičar je građanske civilizacije. On u njoj vidi prepirku iskonskih čovjekovih nagona. Jednako kao i Nietzsche, smatra da je jednakost među ljudima neostvariva i da je žena u odnosu na muškarca inferiorna, iako i u jednom i u drugom pitanju polazi od različitih pretpostavki u odnosu na Nietzschea te se u izvođenju zaključaka služi različitom argumentacijom.⁹⁰

O jednakosti i nejednakosti Freud ne govori eksplicitno. Međutim, iz njegovog razmatranja osnovnih karakteristika građanske civilizacije koja sputava čovjekove nagonске snage proizlazi da ljudi ne mogu ostvariti ravnopravnost i jednakost. Ali pored tih prepreka koje su sadržane u tradicionalnim vrijednostima zapadne kulture postoje i subjektivne prepreke utemeljene u samoj prirodi čovjeka. Prema Freudu, u prirodi čovjeka postoje nagoni agresivnosti i destruktivnosti. Potaknut njima, čovjek će uvijek željeti svoj bijes iskaliti na nekom drugom čovjeku jer će tražiti krivca zbog potiskivanja i neuspjeha.⁹¹ Također smatra da u samoj kulturi, kao i u ljudskoj prirodi, postoje prepreke ostvarenju ravnopravnosti i jednakosti. Freud nije smatrao da se ljudi ne mogu mijenjati; naprotiv, bio je uvjeren da se može utjecati na karakter ljudi, ali ti utjecaji ipak neće moći dovesti do toga da se prevlada postojeći sukob između Ja i Nad-Ja, odnosno Ega i Super-Ega. Kao što je na učenjima o prirodnoj agresivnosti i destruktivnosti zasnovao shvaćanje o nemogućnosti ravnopravnosti i jednakosti, tako je i svoje shvaćanje da je žena inferiorna u odnosu na muškarca nastojao utemeljiti na prirodi seksualne funkcije žene. On preuzima Nietzscheov stav o tzv. zagonetki ženskosti rješavajući tu zagonetku sa stanovišta krajnjeg iracionalizma.⁹²

Freud tvrdi da se tzv. zagonetka žene možda može izvesti iz biseksualnosti u životu žene. Naime, on smatra da se *tijekom života nekih žena ponavljaju alternacije vremenskih razdoblja u kojima prevladavaju čas muškost, a čas ženskost.*⁹³ Iz toga slijedi zaključak da je žena ustvari aseksualno biće. Freud ide tako daleko da ženu svodi na puki objekt biološke reprodukcije, ali od čije suglasnosti ostvarenje tog cilja malo ovisi, budući da je to povjereno muškarcima. Inferioran položaj

⁸⁹ Isto, str. 46.

⁹⁰ Isto, str. 47.

⁹¹ Isto, str. 47.

⁹² Isto, str. 47.

⁹³ Isto, str. 48.

žene Freud izvodi iz tzv. kompleksa kastracije o kojem sam govorila u poglavlju *Antifeminizam*. Taj kompleks ima dalekosežne posljedice na formiranje karaktera žene. Zbog nedostatka muških genitalija, u ženi se rađa zavist i ljubomora, a iz težnje da se nađe zamjena za taj nedostatak, žene su sklone isticanju svojih draži. Sve je to određeno prirodom seksualne funkcije žene. Ipak, treba uzeti u obzir i to da Freud smatra da ne treba gubiti iz vida da svaka pojedina žena može i van toga biti ljudsko biće. Međutim, u njegovim se isticanjima ljudskosti bića žene nalazi vrhunac cinizma u odnosu prema ženi. Pejanović tvrdi kako je to posebno vidljivo kod njegovog odbijanja priznanja bilo kakvog utjecaja žena u znanstvenim otkrićima i njihovog doprinosa u razvoju kulture uopće.⁹⁴ S obzirom na to da je svoje stanovište o prirodnoj inferiornosti žene nastojao izložiti kao znanstvene dokaze, Freud je nadmašio dotadašnje najekstremnije zagovornike niže vrijednosti žene.

3.4. Kućanice i radnice

Kao što smo mogli vidjeti u prethodnim poglavljima, muškarac je mužjak samo u određenim trenucima, žena je ženka čitavog svog života; sve je neprestano opominje na njezin spol i, kako bi dobro obavljala njegove funkcije, potrebno joj je ustrojstvo koje je u skladu s njim – upravljanje kućanstvom, trom i sjedilački život. Potrebna joj je sigurnost obitelji, okrilje kuće, spokoj doma. Žena se stapa sa svojim spolom i svodi se na njega, on je taj koji određuje njezinu funkciju u obitelji i njezino mjesto u društvu. Ponovno je prevladala potpuna podjela muške i ženske djelatnosti prema pravilu muškarcu država, a ženi obitelj. Ova nepovoljna spolna segregacija i dalje postoji u dubinskoj strukturi svakog društva jer nastavlja cvasti u najdubljim zakucima ljudskog uma. Kućni je rad temeljni, kako u životu društava, kojima osigurava funkcioniranje i reprodukciju, tako i u životu žena. Pao je na njihova leđa, za njega su odgovorne. On opterećuje i njihov identitet – dobra kućanica, savršena gospodarica kuće, predstavlja idealan obrazac, uzor dobrog odgoja, žudnju muškarca, opsesiju žena. Michelle Perrot ističe kako kućanski rad odolijeva razvoju jednakosti jer se slabo dijeli između muškaraca i žena. Odlikuje ga više značajki: nezamjetan je, neodređen, rastezljiv; to je fizički rad koji troši tijelo, nekvalificiran i slabo mehaniziran, te izgleda da se od pamtivijeka ne mijenja, u svojoj praksi i u svojim sredstvima.⁹⁵

Količina ženskih kućanskih poslova nije pokazivala znakove smanjivanja. Promijenila se definicija čistoće – ono što je nekad udovoljavalo standardima čistoće, sada nije. Uz to čistoća je bila

⁹⁴ Isto, str. 48.

⁹⁵ M. Perrot, *Moja povijest žena*, str. 134.

povezana s klasom, točnije s usponom na društvenoj ljestvici. Obitelj, ali i pojedinci, su često sebi postavljali više društvene standarde od obitelji i pojedinaca kojima su se težili približiti.⁹⁶ Laboratoriji i tvornice od sredine 19. stoljeća bez prestanka izbacuju na tržište usisivače, perilice rublja, hladnjake, perilice posuđa, miksera i mikrovalne pećnice – plinske su se pećnice pojavile 1841. godine u Velikoj Britaniji, struja 1881. godine, a prvi usisivači patentirani su 1908. godine – bez ikakvog utjecaja na broj sati koje žena provede kuhajući, čisteći i skrbeći za obitelj.⁹⁷ Vrijeme uštedeno na jednom poslu jednostavno zauzima drugi kućanski zadatak, koji je u međuvremenu postao zahtjevniji. Žene su uz to morale napornije raditi kako bi ispunile očekivanja bolje usluge koje je stvorila sva ta nova tehnologija. Teorijski prijedlozi da se kućanski poslovi prorijede ili preoblikuju poželi su jednako malo uspjeha. Charlotte Perkins Gilman predložila je ukidanje kućanskih poslova prepoznavši da društvena nejednakost počinje u domu.⁹⁸ Kuhanje, čišćenje i briga za djecu trebali bi biti zajednička zaduženja, tvrdila je Perkins Gilman, koja će kao i sva druga obavljati i muškarci i žene, a dom će ostati privatan prostor za odmor i rekreaciju. Međutim, nije teško za pretpostaviti kako muški spol nije pokazao oduševljenje za ukidanje podjele zaduženja na muška i ženska, a Miles čak iznosi sumnju kako su muškarci svoje napore usmjerili isključivo na izumljivanje nove domaćinske mašinerije od koje je očitu korist imao samo proizvođač jer je ženama stvarala dodatna zaduženja.

Kao reakcija na položaj u viktorskom društvu, sve je više žena javno tražilo slobodu i ravnopravnost, no muškarci koji su počeli shvaćati da su žene nezadovoljne dotadašnjim stanjem nisu razumjeli kakvu to promjenu one zapravo žele. Pokušali su im njihov položaj u društvu učiniti privlačnim laskanjem da su anđeli u domu, ali ti su *anđeli* sve više prodirali u društveni život, uspješno se zapošljavali i čak se posebno isticali svojim radom.⁹⁹ Kako je industrijska revolucija zahtijevala sve više radnika i zaposlenika, novom kapitalističkom društvu u nastajanju žene su postale izvor jeftine radne snage koja je bila plaćena manje od muškaraca, čak i kad bi obavljala isti posao kao oni. Siromašni nisu imali izbora, jedva je preživljavala i morala je prihvatiti plaće koje su davali vlasnici tvornica i poduzeća, pa su i muškarci, istina, bili slabo plaćeni, ali i dalje bolje od žena. Žene nisu mogle same dobivati svoju zarađenu plaću, nego su ju još dugo vremena umjesto njih preuzimali

⁹⁶ Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest* 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., str. 383.

⁹⁷ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 373.

⁹⁸ Isto, str. 373.

⁹⁹ Stanislav Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, ArTresor naklada, Zagreb, 2012., str. 176.

muževi ili, ako su bile neudane, kao i za djecu, očevi.¹⁰⁰ A žene su nerijetko morale platiti zaposlenje seksom, kako je zabilježio Friedrich Engels. Primjera radi, za svog obilaska sjeverne Engleske 1844. godine, Engels je zabilježio kako je u svakom postrojenju i tvornici koju je posjetio bilo prihvaćeno da *kao i na drugim mjestima, pa još i više, tvorničaru ius primae noctis*. Tvorničar je iznuđivao pristanak *svojih djevojaka* na prokušane načine: *Otpuštanje je dovoljna kazna da se, u 9 od 10, ako ne i 99 od 100 slučajeva, slomi svaki otpor kod djevojaka*. Ukratko, tvorničaru je *njegova tvornica u isto vrijeme i njegov harem*. Njegova je moć takva da je *gospodar nad tijelom i dražima svojih radnica*, kao apsolutni vladar.¹⁰¹

Većina je bogatih žena i dalje provodila dane nadgledajući sluškinje, igrajući ulogu tog famoznog kućnog anđela, a one manje imućne žene oponašale su ih prema svojim mogućnostima i glumile bogatstvo kojega nije bilo. No sasvim je drugačiji bio život siromašnih žena koje si takav život nisu mogle priuštiti, pa čak ni rađanje djece, da ne bi izgubile posao u tvornici. Ako bi im se to ipak dogodilo, ako bi zatrudnjele, radile su do posljednjeg dana prije poroda i već drugi dan su bile na svom radnom mjestu. Nisu mogle same doći djecu i brinuti se za njih, budući da su do njih bile preskupe, a s posla nisu smjele izostati ni jedan dan, jer je to značilo gubitak zaposlenja. Radilo se 16, 18 pa i 20 sati, najčešće i nedjeljom, a godišnji je odmor bio nepoznat pojam.¹⁰² Jedini im je izlaz bio sirotište, u koje su davale djecu s nadom da će se njihovo financijsko stanje jednog dana popraviti i da će moći živjeti sa svojim djetetom. To im je rijetko uspijevalo i u čitavoj su Europi nicala sirotišta s posebnim uređajem koji je osiguravao anonimnost donositelja djeteta. Zvao se *roda*, prema portugalskoj riječi za kotač, jer je prvi put bio upotrijebljen u Portugalu. Bila je to okrugla ploča u otvoru na zidu pokraj ulaza. Ploča se okretala, na nju se stavilo dijete i okrenulo ploču, tako da je dijete dospjelo unutra, a namještenici sirotišta nisu mogli vidjeti tko im je predao dijete.¹⁰³ Radilo se u većini slučajeva o pokušaju da se barem spasi život djeteta, a ne o ravnodušnosti majke koja je morala raditi veći dio dana da bi zajedno sa suprugom prehranila ostatak obitelji. Tek su se rijetke žene uspjele zaposliti izvan industrije u bogatim kućama kao dvorkinje ili sluškinje, sobarice, kuharice ili guvernante, a one manje sretne kao prostitutke u javnoj kući ili na ulici. Bili su to slabo plaćena zaposlenja, ali još uvijek daleko povoljnija i lakša od rada u tvornici. Relativno bolje prolazile su one

¹⁰⁰ S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 178.

¹⁰¹ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 337.

¹⁰² Isto, str. 179.

¹⁰³ Isto, str. 179.

zaposlene u novim tehnologijama te žene bogatijih obrtnika i seljaka koje su pomagale suprugu u njegovu poslu.¹⁰⁴

Industrijalizacija je postavila pitanje ženskog rada. Manufaktura i tvornica, za njih su predstavljale preokret, još veći nego za njihove supružnike. Kako pomiriti kućanski posao, njihovu glavnu zadaću, s dugotrajnim boravkom u tvornici? Radnici su se pribojavali njihove konkurencije jer bi neizbježno mogla voditi smanjenju plaća. Muškarac dostojan tog imena mora biti u stanju hraniti svoju obitelj i treba mu domaćica u kući. Osim toga, tvornica sa svojim strojevima, prljavštinom, sa svojim spolnim promiskuitetima nije bila za njih. Žene u tvornicama bile su još neko vrijeme besramno iskorištavane za malu plaću, ali uskoro su ipak doživjele prividnu promjenu na bolje. Prividnu, jer je sindikat (dakle, muškarci) izborio njihovo oslobođenje od rada u tvornicama, čime ih je zapravo ponovno zarobio u kuću, a njihov se položaj u društvu nije nimalo poboljšao. Ta se promjena dogodila zbog više razloga – svojim niskim plaćama žene su snižavale zarade muškaraca, a i potražnja za radnom snagom više nije bila tako velika kao na početku industrijske revolucije. Nije iznenađujuća pomisao da je važnu ulogu u toj promjeni igralo i uvjerenje muškaraca da žena spada u kuću, a muškarac u vanjski svijet, no ponajprije muška taština, jer muškarac treba uzdržavati ženu. To bi se, prema riječima Emmeline Pankhurst, moglo protumačiti i kao lukavstvo muškaraca, koji idealiziraju majčinstvo i život kućnog anđela kako žene ne bi željele sudjelovati u javnom životu i vidjele da ih oni smatraju predodređenima jedino za njihovo spolno zadovoljavanje i majčinstvo.¹⁰⁵

Bilo kako bilo, za žene se životna odluka (koju umjesto njih uglavnom donose njihova društva) svodi na biranje jednog od dvaju zala - biti prezaposlena radnica/žena/majka s dvostrukim teretom ili nezaposlena kućanica s poluživotom ispraznosti koja mora brinuti o svome mužu kao da je on dijete. Izbor baš i nije neki. Od toga dvoga, može se činiti da je uloga profesionalne domaćice poželjnija jer pojedinim ženama nudi malo veći nadzor nad životima od industrijskog sustava i nešto manje mukotrpan rad od plaćenog ropstva. Međutim, i to je na neki način bio samo privid, jer je kućanica imala malo ili nimalo nadzora nad poslom koji joj oduzimao cijele dane i čije je glavno obilježje bila beskrajnost.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Isto, str. 180.

¹⁰⁵ Isto, str. 181.

¹⁰⁶ Isto, str. 182.

4. Filozofi u borbi za ravnopravnost

Kao što sam u poglavlju *Žensko pitanje* prikazala, mnogi su filozofi u prirodnim znanostima i u medicini nalazili dodatne argumente za dokazivanje inferiornosti žene. Smatrali su da je nemoguće osporiti tu očitu činjenicu te da je žena nesposobna za održavanje prirodnog kontinuiteta, kao i za umni rad, bilo zbog prirođeno manje inteligencije, bilo zbog moralne i fizičke preosjetljivosti. Na sreću, postojali su i utješniji muški glasovi koji su zagovarali pristup žena građanskim pravima i znanosti.

U ovom ću poglavlju predstaviti neke od najznačajnijih filozofa koji su se istaknuli u zagovaranju jednakih prava za žene i muškarce.

4.1. John Stuart Mill i ženska sloboda izbora

Najistaknutiji je građanski teoretičar u zahtjevima za ostvarenje biračkog i drugih prava žena sredinom 19. stoljeća bio John Stuart Mill. Ako se uzme u obzir da je većina filozofa njegovog vremena, pa i kasnije, zastupala antifeminizam i istovremeno smatrala da je nemoguće ostvarenje socijalnih jednakosti ljudi, onda je Millovo shvaćanje predstavljalo pozitivan trend, barem u pokretanju pitanja društvene ravnopravnosti žena. U razmatranju jednakosti, Millovo učenje najbolje izražava duh građanskog liberalizma. Naime, on se zalaže za takav društveni poredak u kojem će se na najbolji mogući način dovesti u sklad slobodno djelovanje pojedinaca s postojanjem privatnog vlasništva i općim dobrom zajednice koja treba počivati na zajedničkom radu svih. Na taj će se način, prema Millu, minimalizirati društvene nejednakosti među ljudima. Da bi se to postiglo, Mill predlaže postepene i stalne reforme koje uključuju i prosvjećivanje ljudi te ograničavanje prirodnog prirasta.¹⁰⁷

U skladu s liberalnim shvaćanjima slobode pojedinca u društvu, Mill kritizira postojeće zakone koji sputavaju oslobođenje žene. Tom problemu je posvetio posebno djelo *Podčinjenost žena*. Prema Millu, englesko zakonodavstvo ženu stavlja u položaj sličan feudalnom odnosu između feudalca i vazala, ali s razlikom što je žena u još većoj pokornosti od vazala.¹⁰⁸ Za razliku od već duboko ukorijenjenih shvaćanja i prakse, Mill se zalaže za promjenu bračnog zakonodavstva i za politička prava žene i njeno izjednačavanje s muškarcem u pogledu privatnih i društvenih sloboda. On smatra da društvo koje želi napredak i slobodu za sve ljude mora osigurati ženi jednaka politička prava kao i

¹⁰⁷ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 41.

¹⁰⁸ John Stuart Mill, *Podčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 1971., str. 87.

muškarcu, ravnopravnost u obrazovanju, zapošljavanju i pristup svim društvenim poslovima. U tim zahtjevima Mill spada u najprogresivnije građanske mislioce svoga vremena.¹⁰⁹

Međutim, Mill ipak nije mogao u potpunosti prevladati ograničenost građanskog načina shvaćanja o obitelji i mjestu žene u društvu. Ta se ograničenost naročito ogleda u uvjerenju da je vođenje domaćinstva i odgoj djece osnovno zanimanje udane žene. *Žena koja se udaje već bira neki rod zanimanja, isto tako kao što muškarac bira za sebe zanimanje: o njoj se može reći da se ona posvećuje vođenju kućanstva i odgoju djece specijalno na toliko vrijeme, koliko je za taj posao potrebno.*¹¹⁰ Istina, Mill smatra da se u takvom slučaju žena ne mora odricati svake druge djelatnosti u društvu; ona će takvu djelatnost obavljati u mjeri koja neće smetati njenim dužnostima majke i domaćice.

Dakle, Millovo zalaganje za emancipaciju žene svodi se u krajnjoj liniji na političko oslobođenje žene i na slobodu izbora hoće li biti majka i domaćica ili će se posvetiti drugim poslovima u društvu kojim se bave muškarci. Što se tiče mogućnosti da se pomire te dvije uloge žene, Mill je vjerovao da to same žene neće rado prihvatiti ako o tome mogu slobodno odlučivati.¹¹¹ Treba, međutim, naglasiti kako samo Feldman ističe kako je u pozadini svih Millovih stavova i uspjeha stajala njegova supruga Harriett koja se ustvari zauzimala za ukidanje muške tiranije u braku, za razvoj ženske osobnosti te za njeno ravnopravno sudjelovanje u društvenom i poslovnom životu.¹¹² Ovo isključivanje Harriett Mill iz izvora i ignoriranje njenih zasluga samo ide u prilog nejednakosti i marginalizaciji koju su žene trpjele kroz stoljeća, ali koju trpe i dan danas kada je riječ o pisanju ženske povijesti.

4.2. Henri Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen i kritički utopizam

Slijedeći metodološke principe prosvjetiteljstva 18. stoljeća – koje je smatralo da sve što nije u skladu sa zdravim razumom treba podvrgnuti njegovoj kritici – kritički utopizam nalazi da je postojeći poredak isto tako nerazuman kao što je bio i feudalni, jer se temelji na privatnom vlasništvu, eksploataciji i klasnoj podijeljenosti ljudi. Uspostavljanje novog, na razumu zasnovanog poretka moguće je ako se ljudima otkrije istina. Zato Saint-Simon, Fourier i Owen, kao i prosvjetitelji,

¹⁰⁹ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 41.

¹¹⁰ J. S. Mill, *Podčinjenost žena*, str. 107.

¹¹¹ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 41.

¹¹² S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 180.

apeliraju na razum, obraćajući se svima, a naročito bogatima, od kojih očekuju da se odreknu privilegija kako bi se uspostavile pravda, sloboda i jednakost.¹¹³

Prema Saint-Simoneu, osnovni uzroci nejednakosti leže u podjeli društva na *radne* i *dokone*, zbog čega i dolazi do nepravedne raspodjele društvenog bogatstva. Iz tih se razloga on zalaže za uspostavljanje vladavine radnih slojeva, odnosno industrijalaca, gdje bi uspostavljanje takvog poretka vodilo iz sistema vladanja ljudima prema upravljanju stvarima, što bi u konačnici značilo ukidanje klasa i eksploatacije. Međutim, Pejanović primjećuje da je Saint-Simone bio daleko od toga da se zalaže za potpunu jednakost. U novom poretku svi ljudi trebaju živjeti pristojno, a raspodjela bi se vršila prema radnom doprinosu pojedinca, pri čemu bi se nastojalo poboljšati uvjete najbrojnijih i najsiromašnijih dijelova društva.¹¹⁴

Što se tiče društvenog položaja žene, Saint-Simone ne bavi se mnogo tim pitanjima. On ističe da žena treba biti ravnopravna, ali taj zahtjev se prije može shvatiti kao izraz općeg zahtjeva o ravnopravnosti ljudi, nego uvjerenja da žena ima neku značajnu ulogu u društvenom životu. To proizlazi iz Saint-Simoneove kritike postojećeg stanja, gdje se s djevojkama postupa kao s robovima koje roditelji uljepšavaju da bi im podigli vrijednost, pa se čak i njihove draži stavljaju na vagu da bi se platio manji miraz.¹¹⁵

Fourierovo se shvaćanje jednakosti zapravo razlikuje od tadašnjeg građanskog shvaćanja jednakosti u pravima i pred zakonom; on je izraziti protivnik shvaćanja koja zagovaraju revoluciju za rješavanje socijalnih pitanja. Među socijalističkim misliocima, Fourier je bio najradikalniji kritičar svake podčinjenosti žene i najizrazitiji pobornik njene ravnopravnosti. Tim je pitanjima posvetio daleko više pažnje od svih njegovih prethodnika i suvremenika. Osnovne uzroke obespravljenosti žene Fourier nalazi u njejoj ekonomskoj ovisnosti, odakle rezultira i opća društvena degradacija koja se ogleda u isključenosti žene iz društvenog života. Opća eksploatacija čovjeka, zavist i licemjerje među ljudima u svom se najgrubljem vidu odražava i na odnos prema ženi. Cjelokupna je dotadašnja civilizacija razvijala uvjerenja da je žena u biološkom, moralnom i socijalnom pogledu niže biće. U tom je pravcu usmjereno cjelokupno obrazovanje žena koje, prema Fourieru, novo društvo mora odbaciti zajedno sa svim drugim predrasudama.¹¹⁶ Da bi se promijenio postojeći društveni položaj žene, Fourier smatra da je nužna promjena društvenih odnosa uopće, a time i temeljna reforma obitelji

¹¹³ S. Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, str. 71.

¹¹⁴ Isto, str. 71.

¹¹⁵ Isto, str. 71.

¹¹⁶ Isto, str. 72.

i braka. Međutim, taj će proces ići postepeno jer će biti potrebno određeno vrijeme da bi se ljudi (pre)odgojili za nove odnose u kojima će se razviti različite socijalne veze između ljudi, a time i između muškarca i žene. Međutim, Fourier naglašava da to ne znači da će u budućnosti potpuno nestati monogamnog braka, ali se on neće temeljiti na ekonomskoj zavisnosti i licemjerju te neće biti obaveza za sve. Društvo će, dakle, iz osnova promijeniti društveni položaj žene jer će biti oslobođena dotadašnje ekonomske zavisnosti, a time i zatvorenosti u kuću. To će svakako ženi omogućiti da se slobodno opredjeljuje za različite oblike djelatnosti. Pored toga će se izmijeniti uloga majčinstva. Time će žena biti oslobođena mnogih obaveza u obitelji, jer će i obitelj izgubiti ekonomski značaj koji je imala do tada.¹¹⁷

Robert Owen, kao i prethodna dva predstavnika kritičkog utopizma, vjeruje u mogućnost reformi koje bi vodile prema ostvarenju ravnopravnosti i relativne jednakosti ljudi. On je vjerovao da je moguće izvršiti reformu postojećeg društva ako se započne s formiranjem komunističkih zajednica u kojima bi sredstva za proizvodnju bila zajedničko vlasništvo udruženih proizvođača, gdje bi oni njima slobodno upravljali. Sve dok su njegove ideje i praktični eksperimenti ostali u granicama filantropskih zahtjeva, Owenu buržoazija nije zadavala posebne teškoće i opirala mu se. Međutim, kad je direktno počeo isticati da je privatno vlasništvo uzrok bijede i siromaštva u društvu i da proizvođači imaju pravo na prisvajanje cjelokupne vrijednosti koju u procesu rada stvaraju, protiv njega se okrenula cjelokupna buržoazija.¹¹⁸ Pored privatnog vlasništva, postojeći je brak prema Owenu također izvor brojnih zala i nesreća mnogih ljudi jer se on ne zasniva na prirodnoj privlačnosti i ljubavi, već na materijalnim interesima pojedinaca i buržoazijskih obitelji. Stoga je takav brak protivan načelima jednakosti među ljudima i kao takav treba biti odbačen.¹¹⁹ Uz njegovo je zalaganje donesen i zakon o ograničavanju ženskog i dječjeg rada u tvornicama, organiziran je sindikalni pokret širokih razmjera u Ujedinjenom Kraljevstvu i proveden je niz drugih akcija koje su pripremile radničku klasu za njenu klasnu borbu.

U razmatranju društvenog položaja žene, kritički je utopizam došao do značajnih tvrdnji da je emancipacija žene u nerazdvojnoj vezi s oslobođenjem čovjeka uopće od klasne eksploatacije te da je ekonomsko oslobođenje žene prijeko potreban uvjet njenog društvenog oslobođenja. U tome su ova

¹¹⁷ Isto, str. 72.

¹¹⁸ Isto, str. 73.

¹¹⁹ Isto, str. 73.

učenja predstavljala nešto sasvim novo, jer ideju o socijalnoj jednakosti ljudi u izvjesnom smislu prati i naznaka o potrebi ravnopravnosti spolova, kao i potreba za transformacijom obitelji.¹²⁰

5. Ženska pobuna

Ondašnja je pseudobiologija pokazala da je žena krhka, ne samo u tijelu, već prije svega u ono malo uma koliko su joj kraniolozi nerado priznali da ima. Prema takvim tumačenjima, jedino što je ženu moglo čekati u životu živčani su poremećaji poput hysterije, anemije, mentalne nestabilnosti, što se sigurno nije moglo izliječiti čitanjem knjiga i učenjem. Rosalind Miles čak i navodi izjavu filozofa Herberta Spencera kako obrazovanje žena može kobno utjecati na buduće potomke jer *prenaprezanje mozga stvara djevojke ravne kao daska, stoga one koje prežive velik pritisak školovanja nikad neće moći roditi pravilno razvijeno dijete*.¹²¹ Može se, stoga, reći da je postojala (muškarcima opravdana) bojazan da će, dopusti li se ženama bilo kakav oblik školovanja, one samo naškoditi državi i društvu i poremetiti red koji muškarci tako pobožno čuvaju.

Uvidom u literaturu, autori kao što su Feldman, Miles, Anne Digby i Ruth Livesey ukazuju kako su žene uvijek na neki način bile u središtu događanja i kako nisu dugo podnosile besposlenost ili beskorisnost. Digby, Miles i Feldman objašnjavaju kako je prisilan nerad davao dokonj ženi vremena za preispitivanje svojeg položaja i životnog stila te činjenicu da sav novac, položaj i značaj duguje mužu, odnosno da on ima kontrolu nad istim. Kad se ovaj način života pokušao prodati ženama kao najviši oblik postojanja kojemu ijedna žena može stremiti, sraz između života kakav je bio i kakav bi trebao biti naposljetku je postao neizdrživ. S druge strane, Miles, kao i Livesey, govori i o radnicama, koje nisu imale nimalo slobodnog vremena za preispitivanje vlastite sudbine. Te su se žene sada našle pod dvostrukim teretom, što je značilo puno radno vrijeme danju i obavljanje kućanskih poslova noću. No one su, makar nakratko, imale priliku iskusiti kako je pripadati radničkoj klasi i biti financijski neovisan (iako su ženske plaće u prosjeku bile upola manje od muških) te su uvidjele kako su njihovi životi i interesi odvojeni od muških.

Rosalind Miles zaključuje da ženskoj pobuni u konačnici nisu dali povoda znanstvenici, nego zakonodavci sa svojim pokušajima učvršćivanja temelja patrijarhalne vlasti koji su se počeli klimati.

¹²⁰ Isto, str. 73.

¹²¹ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru*, str. 305.

Tražeci svoja prava samo su slijedile primjer potlačenih muškaraca, koji su gotovo u cijelom industrijaliziranom svijetu uspjeli sklopiti nove društvene sporazume. U prirodi je demokratskog ideala da ono što se dodijeli jednoj ne može biti zakonski uskraćeno drugoj skupini građana. Kako su vlade redom bile prisiljene prilagoditi stare zakone demokratskim zahtjevima, prvi su put u povijesti iskoristile priliku da svjesno i kategorički zaniječu ženama svako pravo za koje su se muškarci netom izborili.¹²² Posebno je uvredljiva, barem za žene Ujedinjenog Kraljevstva, bila spoznaja da se ženama nameću ograničenja kakva do tada nisu poznavale, dok muškarci istodobno osvajaju nova prava, među kojima je, primjerice, pravilo *jedan čovjek, jedan glas*. Do tada nije bilo pravnih razloga za diskriminaciju žena, međutim, kasnije su im formalno i pravno ipak oduzeta građanska prava prema kojima su se sve predložene reforme i povlastice odnosile isključivo na muške građane.¹²³ To je bila iskrica koja je napokon dovela do rađanja ženskog pokreta.

5.1. Kako je Mary Wollstonecraft potaknula na obranu ženskih prava

Iskrice su padale na već odavno zapaljivo tlo. Pokret koji je naizgled niotkuda iskrsnuo sredinom 19. stoljeća zapravo je svoj početak imao krajem 18. stoljeća, kad su se žene napokon oglasile i prekinule tisućljetnu šutnju. Nakon beskrajnih razdoblja pokornog prihvaćanja ideje o muškoj premoći, žene su počele tvrdoglavo odbijati poslušnost i počele shvaćati da je vrijeme da se prestanu pokoravati patrijarhalnim običajima. Među prvima je koje su poticale na takvo ponašanje bila Mary Wollstonecraft. U glavnim crtama, Maryn je radila kao pratilja jedne dame, bezuspješno se pokušala školovati, putovala u Francusku i upustila se u vezu s muškarcem koji je napustio nju i njihovo nezakonito dijete.¹²⁴ Iz ovog materijala Mary je 1792. godine sastavila jednu od najsnažnijih feminističkih kritika, svoju *Obranu ženskih prava*.

Maryno polazište bio je neobuzdan bijes prema tiraniji muškaraca nad ženama koju naziva *pogubnom bolesti koja vreba*.¹²⁵ S tog polazišta prati tijek svih društvenih nesreća koje je sama propatila: nedostatak obrazovanja, uskratu smislenog rada i dvojaka spolna mjerila koja muškarce nagrađuju za to što su rastrošni ili hiroviti i puni seksualne žudnje, dok ženu proglašavaju kurvom

¹²² R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru*, str. 310.

¹²³ Stacie Beach, "Unequal and Unethical: The Campaign Against Woman's Suffrage in 19th Century Great Britain", *Oklahoma Christian University Journal of Historical Studies*, Phi Alpha Theta, Tau Sigma Chapter, Oklahoma Christian University, Edmond, 2012., str. 63.

¹²⁴ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru*, str. 312.

¹²⁵ Isto, str. 312.

zbog jedne jedine nepromišljenosti.¹²⁶ U svome djelu ona iznosi tvrdnju za koju (iz osobnog iskustva) smatram da se nije promijenila ni dva stoljeća kasnije, a to je da muškarce od njihove mladosti pripremaju za razna zanimanja, a brak se ne smatra najvažnijom stvari u životu, dok žene, s druge strane, nemaju drugih planova pomoću kojih bi izoštrile svoje sposobnosti. Njihovu pozornost ne zaokuplja ni posao, ni dalekosežni planovi, ni bilo kakva želja, njihove misli nisu posvećene njegovanju tako plemenitih zamisli. Kako bi se uzdignule u svijetu i ostvarile slobodu da mogu trčati od jednoga do drugoga zadovoljstva, moraju se dobro i unosno udati.¹²⁷ Muškarac koji se započne baviti nekim zanimanjem zagledan je u neku buduću dobit (a njegov um upravo i snaži to što su svi njegovi naponi usmjereni na jedno), i sav zaokupljen poslom on zadovoljstvo smatra pukim opuštanjem, a žene tragaju za zadovoljstvom kao za jedinim ciljem svog postojanja. Moglo bi se zapravo reći da, prema školovanju koje im daje društvo, ta ljubav prema zadovoljstvima njima vlada potpuno.¹²⁸

Postojeće muško-ženske odnose smatrala je štetnim i izrabljivačkim te je prijezirno odbacivala konvencionalni ideal ženskog ponašanja. Zahtjevima za školovanjem, radom i ravnopravnim odnosom s muškarcima, *Obrana* je uobličila neke trajne feminističke teme i bacila bubu u uho koju se nije moglo zanemariti.¹²⁹ Sljedeća izjava izvrsno prikazuje koji je konačan cilj kojemu mnoge feministice i danas teže: *Školujte žene poput muškaraca, kaže Rousseau, i što više budu nalikovale našem spolu, to će manje moći imati nad nama. To je upravo ono što ja želim dokazati. Ne želim da one imaju moć nad muškarcima, već nad sobom.*¹³⁰

Naravno, nije se moglo očekivati da će svi čitatelji biti zadovoljni ovim masovnim napadom na određene moći i povlastice, da ne spominjemo manire, moral i neprosvijećenost. Tako je Mary Wollstonecraft, zagrebavši ispod površine, postala metom nasilnih i nerijetko histeričnih reakcija na ono što je pronašla, a njena je *Obrana* bila čak i zabranjivana sve dok nije 1880-ih godina rehabilitirana i rasprave o njenim idejama ponovno započete.¹³¹

U tom ponovnom otkriću Mary Wollstonecraft, počeli su izranjati i oni koji su tumačili *Obranu* na sasvim drugačiji način i iskoristili ju kao promidžbu antisufražetskog pokreta. Martine

¹²⁶ Isto, str. 312.

¹²⁷ Mary Wollstonecraft, *Obrana ženskih prava*, Ženska Infoteka, Zagreb, 1999., str. 75.

¹²⁸ Isto, str. 75.

¹²⁹ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru*, str. 313.

¹³⁰ Isto, str. 78.

¹³¹ Martine Faraut, "Women resisting the vote: a case of anti feminism?", *Women's History Review*, vol. 12, no. 4, Routledge, Taylor&Francis Group, Oxford, 2003., str. 605.

Faraut ističe kako su stajališta Mary Wollstonecraft da se žene trebaju školovati i raditi na sebi iskorištena za promidžbu majčinskog instinkta u antifeminističkoj kampanji. Promicatelji takvih kampanji isticali su kako istinska vrijednost feminizma doista leži u što boljem obrazovanju žene, ali samo zato kako bi ona jednoga dana mogla biti što bolja majka svojoj djeci, učiniti svoj dom što boljim mjestom za živjeti i pomagati svojoj obitelji i zajednici najbolje što može.¹³² Maryno su zalaganje za tjelesnu slobodu žene antisufražisti tumačili kao zabrinutost za zdravlje budućeg djeteta, ali i same okoline u kojoj bi žena podizala svoju obitelj. Sve se u konačnici ponovno svodilo na to kako je ženina jedina i sveta dužnost biti majka. Za antisufražiste je Mary Wollstonecraft bila utemeljiteljica koncepta koji je i danas poznat kao majčinski instinkt te su ju na taj način povezali s idejom protiv koje se Mary u svome djelu pokušala boriti.¹³³

Ovakva su antisufražetska tumačenja *Obrane* brzo dobila svoje pobornike. Među ženama poput Elize Lynn Linton i Mary Ward, antisufražetski su stavovi bili rezultat djetinjstva – Elizina majka umrla je pri njenom porodu te je život provela bez majčinske figure, a Mary je, iako je imala majku, većinu svog djetinjstva provela u internatu, daleko od topline obiteljskog doma.¹³⁴ I jedna i druga posvetile su se tome da kroz antisufražetski rad spriječe da mnoga druga djeca dožive sudbinu poput njihove te su zagovarale majčinstvo kao glavnu i jedinu dužnost koju žena ima. Louise Creighton također je zagovarala majčinstvo, ali za razliku od Linton i Ward, ona je bila jedno od trinaestero djece u kući za koje se majka brinula te je iz tog razloga zagovarala ulogu majke u životima djece. Smatrala je kako je majka srce viktorijanskog doma te da bi, kao i svako biće koje ostane bez tog vitalnog organa, i dom prestao živjeti ako žena napusti dom i ode u politiku.¹³⁵

Beach tumači kako su Linton, Ward i Creighton zapravo formirale predrasudu da žene nisu sposobne za više zadataka istovremeno, tj. da nisu sposobne brinuti za obitelj i istovremeno biti politički aktivne; Beach također tvrdi da je takva predrasuda ujedno bila i jedan od pokretača otpora ženskom pokretu. Takve su predrasude, prema Beach, svakako bile pozitivnije od onih koje su dolazile od muškaraca protivnika, koji su smatrali da su žene nedovoljno inteligentne te samim time nesposobne i nekompetentne za sudjelovanje u političkom životu. No svakako su predrasude i s jedne

¹³² Isto, str. 608.

¹³³ Isto, str. 609.

¹³⁴ Stacie Beach, "Unequal and Unethical: The Campaign Against Woman's Suffrage in 19th Century Great Britain", *Oklahoma Christian University Journal of Historical Studies*, Phi Alpha Theta, Tau Sigma Chapter, Oklahoma Christian University, Edmond, 2012., str. 80.

¹³⁵ Isto, str. 82.

i s druge strane rezultirale sprječavanjem dodjeljivanja prava glasa ženama kroz 19. i početkom 20. stoljeća, što je i dovelo do znatno agresivnijih sufražetskih kampanji.

5.2. Rađanje feminizma

Gisela Bock definira ženski pokret kao *pokret žena za žene, koji se zalaže za bitnu promjenu odnosa spolova poboljšanjem položaja žena na gospodarskom, društvenom, kulturnom i političkom polju, i to u odnosu prema njihovom dosadašnjem položaju, kao i u usporedbi s muškarcima*.¹³⁶ U gotovo su svim zemljama Europe i obiju Amerika nicala ženska udruženja, javljaju se mnogi pokreti za oslobođenje žena, a za njih je kasnije skovan naziv feminizam. Grčka liječnica Maria Kalopokathes definirala je ženski pokret za ravnopravnost kao *svjesni zahtjev žena za njihova prava i sustavno nastojanje da ih ostvare*.¹³⁷ Dok su u vrijeme romantizma bogataške žene u svojim salonima diskutirale o umjetnosti i filozofiji, sad su se neke od njih uključivale u ženski pokret, zajedno sa sve više žena nižeg staleža, radnica i drugih siromašnih žena koje su, zajedno sa svojom djecom, postale prve žrtve razvoja industrije i industrijske revolucije.¹³⁸

Feminizam nema nužno dobru reputaciju. Mnoge mu se žene opiru te i dan danas možemo čuti izjave poput *Nisam feministkinja, ali...*, iako su takve žene svjesne što sve duguju tom pokretu. Bolje rečeno, tim pokretima, jer Perrot tvrdi da je feminizam mnogostruk i raznovrstan. No prije svega bih se htjela pozabaviti pojmovnim određenjem riječi feminizam. Za početak, odakle potječe riječ feminizam? Njezino autorstvo nije izvjesno. Jedni autori pripisali su ga Pierreu Lerouxu, izumitelju riječi socijalizam, dok su drugi uvjereni da potječe od istoimenog sina Alexandra Dumasa, koji je tu riječ upotrijebio 1872, i to u vrlo pogrdom smislu. Prema njemu je feminizam bolest muškaraca koji su toliki slabići da brane preljubnice, umjesto da osvete svoju čast.¹³⁹ Francuska se sufražetkinja Hubertine Auclert 1880. godine ponosno izjašnjava kao feministica. Ta riječ, kao imenica ili pridjev, krajem stoljeća ulazi u uporabu, postaje moderna, ali ipak ne potiskuje izraze kao *stvar žena* ili *ženski pokret* kojima Anglosaksonke daju prednost.¹⁴⁰

U najširem smislu, pojmovi *feminizam* i *feministi* označuju one žene i muškarce koji se izjašnjavaju i bore za jednakost spolova. Feminizam djeluje u naletima; to je povratan, isprekidan

¹³⁶ S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 182.

¹³⁷ Isto, str. 177.

¹³⁸ Isto, str. 177.

¹³⁹ Isto, str. 186.

¹⁴⁰ Isto, str. 187.

pokret, koji nema uporište u čvrstome ustroju te se u početku oslanja na ličnosti, kratkotrajna okupljanja, labave udruge. Nepostojanje stalnih lokacija kompliciralo je stvari jer su se žene okupljale kod onih koje imaju gostinjsku sobu i dovoljno mjesta, pazeći pritom da ih se ne otkrije.¹⁴¹

5.3. Pravo glasa kao temelj emancipacije

Pokret za ženska prava ostavio je neizbrisiv trag, kao prvi pokret u povijesti koji su isključivo žene osmislile i provele u djelo. Njegove su predvodnice utjelovljivale snagu, dostojanstvo i pravednost ženskih zahtjeva, a za uspjeh pothvata njihove su iznimne osobne vrline jednako zaslužne kao i političko djelovanje. U državi za državom, zemlji za zemljom, zagovarateljice ženskih prava nisu odustajale dok ne bi nadživjele, iscrpile ili preobratile protivnike.¹⁴²

Međutim, kad je trenutak došao, došao je u Ujedinjenom Kraljevstvu. Žene Sjedinjenih Američkih Država su tada već imale više moći zahvaljujući sprezi demokratskog ideala njihove zemlje i njihove vlastite aktivne uloge u njenom utemeljenju uz bok s muškim doseljenicima. Nasuprot tome, britanska je vlada bila na čelu sustava koji je žene posve isključivao iz ključnih državnih pothvata. Prvim reformnim zakonom iz 1832. godine vlada je pokušala to isključenje učiniti zakonitim i trajnim. Taj zakon, kojim se pravo glasa dodjeljuje velikom broju dotad obespravljenih, prvi se put u engleskom zakonodavstvu izričito odnosio samo na *muške osobe*.¹⁴³ Odmah su buknuili prosvjedi, a pojavila se i muška potpora bez koje bi ženska borba bila daleko dugotrajnija.

Poznati je radikal Henry Hunt 3. kolovoza 1832. godine predočio parlamentu molbu da žene koje ispunjavaju iste imovinske uvjete kao muškarci također dobiju pravo glasa. Ponavljajući argumente prethodnih revolucija u Sjedinjenim Američkim Državama i Francuskoj, tvrdio je da ne može biti oporezivanja bez zastupanja te da bi žene, budući da su posve ravnopravne muškarcima kad je riječ o pogubljenju, i tijekom života trebale uživati istu ravnopravnost.¹⁴⁴ Huntova je molba, jasno, izviždana uz prostačke ispade; no boj je tada službeno zapodjenut. Dok su muškarci uspjeli ostvariti opće pravo sudjelovanja u političkom životu nakon što su najprije stekli građanska i društvena prava jednaka za sve, žene su morale voditi borbu za sva tri prava – politička, građanska i društvena – gotovo istovremeno, s time da su čak najprije morale dokazivati da spadaju u ljudski rod.¹⁴⁵

¹⁴¹ M. Perrot, *Moja povijest žena*, str.188.

¹⁴² Isto, str. 189.

¹⁴³ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 315.

¹⁴⁴ Isto, str. 316.

¹⁴⁵ S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 181.

Ideja da su muškarci i žene rođeni unutar različitih, nejednakih sfera djelovanja i vršenja utjecaja oblikovala je antisufražetske predrasude. Prema njima, ne samo da su muškarci i žene prema prirodnim zakonima pripadali različitim sferama nego je sama pomisao da žene pokušaju djelovati izvan svojih domena bila neprirodna i neetična. Postojale su dvije glavne bojazni koje su antisufražisti isticali:

- 1) ženino sudjelovanje dovelo bi državu u propast jer nisu na psihičkoj i moralnoj razini dovoljno kompetentne za takve poslove, tj. moralno su *prečiste* te bi ih politika mogla okaljati;
- 2) ženino sudjelovanje u politici dovelo bi do propasti obitelji; žena bi prestala biti poslušna svome mužu i došlo bi do anarhije.¹⁴⁶

Također je jedan od antisufražetskih argumenata bio da se ženski pokret za pravo glasa protivi kršćanskim načelima – prema tumačenjima Stacie Beach, antisufražeti su tvrdili da nije u kršćanskim načelima da žena bude jednaka muškarcu jer je Božja volja da ona bude poslušna svome mužu. Stoga što je za nju predviđeno da bude na položaju ispod svoga muža, koji je u službi države, žena ne može ni imati pravo glasa.¹⁴⁷

Uskoro su uslijedile peticije i zakonske odredbe koje su na jednoj višoj razini potvrdile ono za što su se antisufražisti zalagali. Godine 1889. potpisan je *Prigovor protiv ženskog prava glasa* koji tvrdi da ženina javna i politička aktivnost treba ostati usmjerena prema savjesti te misaonom i moralnom utjecaju te da nisu ovlaštene vršiti bilo kakav izravan utjecaj na poslove države jer oni počivaju na snazi i žestici, a to je *muška domena*.¹⁴⁸ Godine 1892. Zakonska odredba o udanim ženama osigurala je antisufražistima još jedan argument. Kako bi bile registrirane ili imale uopće pravo na registraciju za glasovanje u svome gradu ili općini, žene su morale posjedovati imovinu. To je, prema tumačenjima Beach, značilo da udane žene, čiji muževi posjeduju imovinu, te žene koje žive u iznajmljenom prostoru nemaju pravo na registraciju i samim time nemaju pravo glasa, dok udovice i stanodavke te općenito neudane žene imaju to pravo. Antisufražisti su iz tog razloga bili zabrinuti, jer je ta odredba stavljala udane i slobodne žene u neravnopravan položaj te su oni bili zabrinuti za moral i životni stil neudanih žena – tvrdili su da će takva odredba navesti mnoge žene na nemoral samo kako bi im se omogućilo pravo glasa, dok će udane žene, koje su samim činom udaje skupile puno životnog iskustva, biti nepravedno isključene.¹⁴⁹

¹⁴⁶ S. Beach, *Unequal and Unethical: The Campaign Against Woman's Suffrage in 19th Century Great Britain*, str. 70.

¹⁴⁷ Isto, str. 70.

¹⁴⁸ Anne Digby, "Victorian Values and Women in Public and Private", *The British Academy*, vol. 78, Oxford University Press, Oxford, 1992., str. 200.

¹⁴⁹ S. Beach, *Unequal and Unethical: The Campaign Against Woman's Suffrage in 19th Century Great Britain*, str. 73.

Uspjeh borbe za žensku ravnopravnost ovisio je, naravno, o muškarcima, koji su jedini imali pravo i mogućnost odlučivanja. Oni su, kao što je već rečeno, bili protiv i same pomisli o jednakosti žena. Zapravo, ni u radničkom pokretu žene nisu bile dobrodošle sa svojim zahtjevima, koji su prema riječima njemačke komunističke aktivistice Clare Zetkin bili *previše buržujski, a premalo radikalni*.¹⁵⁰ Jer, žene su u prvom redu bile praktične – interesiralo ih je pravo na jednake plaće za jednak rad, pravo na obrazovanje te ravnopravnost u obitelji i društvu, a ne revolucionarna promjena političkog društvenog sustava. Dok je radničkom pokretu bila važna ženska potpora za izglasavanje muških zahtjeva, bili su pripravniji poduprijeti žensko pravo glasa, ali poslije pobjede lako su to zaboravili. Ustvari, Feldman ističe da su se socijalisti plašili da će žene, ako dobiju pravo glasa, birati konzervativce i klerikalce, dok su se desne stranke bojale da će dati glas ljevičarima. Svakako je razumljivo da ni ženama nije moglo odgovarati da biraju muške, a ne ženske predstavnike, jer je im je bilo jasno da ne zastupaju jednake interese niti se zalažu za jednake ciljeve. Zato su one pratile napredak muškog radničkog pokreta i čekale povoljan trenutak za ostvarenje svojih želja. Većina je žena nastavila borbu za ravnopravnost u svojim nacionalnim udruženjima.¹⁵¹

Djelovalo se i raznim kampanjama i mitinzima. Najčuveniji je onaj koji je organizirala Josephine Butler u svrhu osvještavanja publike o problemima prostitucije i trgovanja ženama i djecom. Jedne se subotnje večeri u kolovozu 1885. godine oko 250 000 žena skupilo u Hyde Parku u Londonu noseći bukete bijelih ruža kako bi osudile ovakva zbivanja.¹⁵² Josephine je bila potaknuta pričom Williama Thomasa Steada objavljenom u listu Pall Mall Gazette koja je otkrila do tada nepoznatu (ili namjerno ignoriranu) istinu o dječjoj prostituciji i trgovini ženama. Kasnije su organizirane mnoge kampanje protiv dječje prostitucije (koje su urodile zakonskom odredbom koja je podigla dobnu granicu s 13 na 16 godina te zatvorsku kaznu svim javnim kućama koje budu kršile ovu odredbu), protiv trgovine djecom i ženama, za redovite liječničke preglede prostitutki (1860. godine uspjele su se izboriti za zakonsku odredbu o zaraznim bolestima kojim je u svim pomorskim gradovima liječnički pregled prostitutki bio obavezan), a neke su se žene čak zalagale i za zabranu rada javnih kuća.¹⁵³ Iako je ovakvu vrstu pokreta predvodila Josephine Butler te je on imao vrlo istaknutu javnu i organizacijsku ulogu za žene, pokušalo ga se staviti u okvire tadašnje tzv. *odvojene sfere*, viktorijanske ideologije koja je isticala žensku čistoću, moralnu superiornost prema muškarcima

¹⁵⁰ S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 182.

¹⁵¹ Isto, str. 182.

¹⁵² Isto, str. 190.

¹⁵³ Isto, str. 190.

te zagovarala odvojenost djelovanja muškaraca i žena u smislu da žene trebaju vladati kućanstvom, a muškarci javnim poslovima. Iz tog su se razloga ovakvi susreti i skupovi protiv prostitucije i trgovanja ljudima pokušavali držati odvojeno za muškarce i žene jer se smatralo da je predmet rasprave preosjetljiv i neprimjeren za miješano društvo. To je, prema riječima Anne Digby, imalo za posljedicu ograničavanje uloge žena u javnom prostoru jer se na taj način, a protiv toga se pobunila i sama Josephine Butler, pokušalo maknuti žene s mjesta vodstva ovakvih pokreta.

Jesu li spomenuti ženski skupovi bili nasilni? Kako gdje. Hubertine Auclert, *Građanka s velikim šeširom*, za vrijeme je vjenčanja obilazila općine kako bi prosvjedovala protiv članaka Građanskog zakonika koji od žena zahtijeva da obećaju pokornost mužu. Madeleine Pelletier je krumpirima razbila nekoliko stakala kako bi izbjegla svaku opasnost od ranjavanja.¹⁵⁴ Engleske sufražetkinje, poznate kao borbenije, idu još dalje. One su izazvale veliku pažnju, ali i kontroverze time što su se koristile metodama direktne akcije poput vezivanja za pruge, podmetanja vatre u poštanske sanduke, razbijanja prozora, a ponekad i postavljanja manjih bombi. To je ekstremni oblik feminističkog nasilja. Međutim, već sam izlazak žena na ulicu kako bi se same borile za vlastitu stvar neki su smatrali prevratom i nasiljem. Možda i najekstremniji pothvat u sufražetskom pokretu učinila je Emily Davidson kada je na derbiju u Epsomu 1913. godine iskočila pred kraljevskog konja kako bi mu zalijepila lentu sufražetske udruge te bila nasmrtno pregažena. Za jedne ona tako postaje heroina sufražetskog pokreta, za druge tek obična luđakinja.¹⁵⁵ Brojne su njene suborkinje bile zatvarane. Za Emmeline Pankhurst zatvorska je kazna predstavljala način medijske promocije ciljeva organizacije. Za vrijeme suđenja 1908. godine izjavila je čuvenu rečenicu *Mi nismo tu jer kršimo zakon, mi smo tu jer ga stvaramo*.¹⁵⁶ Mnoge su druge sufražetkinje na zatvaranja reagirale organiziranjem štrajkova glada odbijajući i na taj način svako na pristanku zasnovano pokoravanje vlastima. Prva reakcija kažnjivičkih uprava na odbijanje hrane bilo je prisilno hranjenje zatvorenica, no vijesti o toj posebno gadnoj vrsti nasilja brzo su se proširile i izazvale zgražanje javnosti. Nastojeći spriječiti da sufražetkinje stječu simpatije, tadašnje britanske vlasti donijele su 1913. godine Zakonsku odredbu o privremenom razrješenju zbog bolesti, tzv. *Zakon o mački i mišu* prema kojoj štrajk glada više nije bilo dopušteno prekidati silom. Umjesto toga, zatvorenice za koje bi se procijenilo da su glada ugrozile svoje zdravlje bile bi puštane na slobodu dok se ne oporave. Kada se oporave, vlasti su imale pravo

¹⁵⁴ Isto, str. 190.

¹⁵⁵ Isto, str. 191.

¹⁵⁶ Laurel Thatcher Ulrich, *Well-behaved women seldom make history*, Alfred A. Knopf, Random House Inc., New York, 2007., str. 134.

da ih ponovo zatvore bez bilo kakvih dodatnih pravnih procedura.¹⁵⁷ Na prvi pogled human, ovaj se zakon ispostavio kao krajnje zloban i opasan. S jedne strane, vlasti su puštanjem izgladnjelih zatvorenica na slobodu skidale sa sebe odgovornost za narušavanje njihovog zdravlja. S druge strane, vlasti su davale sebi za pravo da te iste žene iznova vraćaju u tamnicu po vlastitoj volji, kad god im se učini prigodnim. To je djelovalo kao idealno rješenje jer bi u krajnjem ishodu žene svakako stradale, ali vlast za to nikako ne bi mogla biti okrivljena, jer je u svakom pojedinačnom segmentu procesa prema njima postupala takoreći humano. No, britanska je javnost reagirala prozrevši da je tim zakonom sankcionirana podmukla metoda iscrpljivanja i eliminacije. Zakon je nazvan *Zakonom mačke i miša* po analogiji s mačkom koja se poigrava svojim plijenom prije nego što ga dokrajči. Vrlo su brzo zatvorenice, za koje se vlast nadala da će ih stigmatizirati i na njih navući gnjev javnosti, postale žrtve i mučenice za slobodu i ravnopravnost.¹⁵⁸

Autori Fledman, Miles, ali ponajviše Digby i Perrot, ističu kako je uspjehu borbe sufražetkinja ipak najviše pridonio Prvi svjetski rat jer je svojom dužinom i intenzitetom bio prava kušnja za razlikovanje spolova. Perrot čak piše kako se u početku taj rat mogao simbolički shvatiti kao uvođenje reda među spolovima na način da su muškarci morali ići na front, a žene su ostajale u pozadini. S druge strane, muškarci zbog rata napuštaju svoje poslove, radna mjesta ostaju prazna te je potrebno popuniti ih – poslodavci su primorani zapošljavati žene kako bi obavljale muške poslove te se pokazalo kako se one u njima dobro snalaze. Ne samo da je to ubrzo razbilo uobičajene stereotipe i predrasude nego su žene u dva navrata (1915. i 1917. godine) čak i prosvjedovale za povećanje plaće.¹⁵⁹ Tek je po završetku rata, 1918. godine, Parlament donio zakon kojim je ženama omogućeno pravo glasa.¹⁶⁰

Ženski je pokret donio ženama javnu vidljivost na jedan sasvim novi način. Sufražetske kampanje. Sufražetske kampanje, koje su s vremenom postajale sve agresivnije, bile su sve očitiji izazov preraspodjeli moći u viktorijanskom dobu. Takvi su nastupi potaknuli optužbe kako su sudionice ženskog pokreta *neženstvene* te također i histerične, što je tada, kako to objašnjava Digby, postao prikladan izraz u svakodnevnom govoru, a ne samo medicinski fenomen. Digny također navodi kako su medicinski stručnjaci uskočili pripomoći ovakvim optužbama s tvrdnjama, poput one Almrotha Wrighta, kako su ženski pokret i mentalni poremećaji poput histerije međusobno povezani

¹⁵⁷ Isto, str. 135.

¹⁵⁸ Isto, str. 136.

¹⁵⁹ M. Perrot, *Moja povijest žena*, str. 173.

¹⁶⁰ R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 323.

te da su sufražetski nastupi, posebno oni nasilniji, vapaj za medicinskom pomoći. Vladajući su nakon ovakvih izjava čak poslali psihijatre u određena londonska naselja kako bi pregledali sve sufražetkinje koje su štrajkale glađu ne bi li ih se, ukoliko je potrebno, proglasilo ludima.¹⁶¹ Prema tumačenju Digby, povezivanje agresivnih sufražetkinja s histerijom temeljilo se na sličnostima kao što su ljutnja, odbijanje hrane i pobuna protiv normi, što su ujedno bili i jedni od simptoma histerije. To je, pored *Zakona o mački i mišu*, bio jedan od načina na koji se pokušavala spriječiti kredibilnost ženskog pokreta i njegovo daljnje širenje. Krajnost u koju su išli protivnici ženskog pokreta u pokušaju da dokažu kako su sufražetkinje i njihovi pobornici mentalno nestabilni svjedoče krajnosti u koju je ženski pokret išao kako bi ostvario svoje ciljeve.

Koliku je simboličnu snagu imalo samo pravo glasa očito je iz toga što je dodijeljeno tek nakon što su ispunjeni svi ostali ciljevi. Ženama je dopušteno pohađati srednje škole, fakultete i struke, dana su im vlasnička prava i promijenjeni zakoni o razvodu prije nego li im je bilo dopušteno nositi sveti biljeg punopravnog građanstva. Zbog podle taktike odgađanja kojom se britanska vlada služila protiv gospođe Pankhurst, njezinih udarnih odreda i staloženih sestara u sufražetskom ogranku pokreta, Australija, Danska, Finska, Island, Novi Zeland, Norveška i Rusija izvele su svoje žene na birališta prije nego li su Britanke 1918. godine izvojevale pobjedu.¹⁶² Napokon, nakon svih govora, peticija, poruga i otpora, borba je okončana.

Ili možda nije? Prava koja su žene izborile tijekom više od stotinu godina borbi zapravo su bila muška prava. Čak i u trenutku trijumfa bilo je onih koje su jasno vidjele što ih još čeka. Na tragu ranije citirane izjave Mary Wollstonecraft, Anne B. Hamman 1914. je godine imala sličnu izjavu koja do danas možda najtočnije opisuje feministički pokret:

*Nitko tko razumije feministički pokret i poznaje dušu prave nove žene ne bi mogao napraviti tu pogrešku da pretpostavi kako se moderna žena bori za pravo glasa, školovanje i financijsku slobodu zato što želi biti muškarac. Ta je predodžba plod muškog uma. Žena se danas, baš kao i svih prethodnih razdoblja, bori za slobodu da bude žena.*¹⁶³

Pravo glasa nije žene činilo punopravnim građankama. Do te se spoznaje ponovno i ponovno dolazilo. Žene su morale naučiti, često bolno i uvijek nevoljko, da sloboda neće doći sama od sebe.

¹⁶¹ Anne Digby, "Victorian Values and Women in Public and Private", *The British Academy*, vol. 78, Oxford University Press, Oxford, 1992., str. 212.

¹⁶² R. Miles, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, str. 323.

¹⁶³ Anne Burton Hamman, "Professor Beyer and the Women Question", *Educational Review*, v. 47, University of California, Berkeley, 1914., str. 294.

Žene na Zapadu vjerovale su da će jednakost s muškarcima postići ako ostvare pravo glasa, obrazovanja i bavljenja svakom profesijom koju izaberu. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća to su, barem na papiru, u sve većoj mjeri ostvarivale, ali im je uskoro postalo jasno da spolna segregacija i dalje postoji, nažalost ne samo u muškim glavama. Teškoće su nalazile na svakom koraku. Kad su se uspjele upisati na visoke škole i fakultete, postavljene su im brojne prepreke i mnoge su morale odustati. Gotovo svaki pokušaj neke žene da se bavi umnim radom završio bi na neki način loše za nju. U profesionalnom životu, uz rijetke iznimke, preostali su im samo manje važni i loše plaćeni poslovi, a u političkom životu samo su iznimno neke uspjele biti birane u parlament.¹⁶⁴

U određenom smislu, društveno je djelovanje sufražetkinja osiguralo most između javnog i privatnog područja muškog i ženskog postojanja, dopuštajući tako ženama svih slojeva određeni stupanj aktivnog građanstva. Takva je aktivnost omogućila ženama da razbiju tzv. odvojene sfere i pobjegnu iz postojanja isključivo unutar kućanstva te im ponudila iskustvo javne sfere u kojoj su mogle dići glas za svoja i prava drugih. To se iskustvo prenosilo s generacije na generaciju i omogućilo prostor mnogim ženama nakon njih da se i dan danas jasno i glasno bore za svoja prava.

¹⁶⁴ S. Feldman, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, str. 185.

6. ZAKLJUČAK

Budući da pripadaju marginalnim društvenim skupinama, žene se uglavnom rijetko spominju u historiografskim djelima koja su nam ostala sačuvana, iako čine više od polovice ukupnog stanovništva. Vidjeli smo da je to zato jer su stoljećima sprječavane da aktivno sudjeluju u društvenom i političkom životu. Tek se iznimno spominje poneka žena, obično samo ako je bila u vezi s uspješnim muškarcem ili čak utjecala na neke njegove važne odluke. Njen uspjeh se onda, većinom ne preopširno, navede uz zasluge ljubavnika, supruga ili oca, jer im je ona *pripadala*.

Histerija je uvijek bila sinonim za neumjerene tendencije u ženskom ponašanju te je uvijek bila povezana s pretjeranom emocionalnošću. Nisu svi histerici bile žene, ali ipak većina jest. To i nije čudilo ako uzmemo u obzir da je histerija uključivala cijeli spektar emocionalnih i tjelesnih simptoma, kao što su, primjerice, nesvjestica, oduzetost, uzrujanost, poteškoće sa spavanjem, nedostatak apetita, nadutost, grčevi, itd. Jednostavan razlog za bavljenje histerijom – koji je privukao podjednako Charcota, kao i Breuera i Freuda – bio je taj što su simptomi histerije bili vidljivi i tjelesni. Charcot je dao histeriji legitimitet bolesti te uputio na realnost simptoma histerije ne smatrajući histerične pacijentice lažljivicama. No, nije im dao i glas, već je s njima, odnosno pomoću njih, priređivao predavanja koja su bila praćena histeričkim *predstavama* i hipnotiziranjima. Histeričnim su pacijenticama tek Freud i Breuer dali pravo glasa te su njihove priče, sjećanja i snovi ušli u liječničke zapise. No bilo je i grešaka, poput glasovitog slučaja Dore, gdje Freud više nije toliko slušao Doru, koliko je forsirao svoje tumačenje seksualne tajne te pronašao moguću biseksualnost i homoseksualnost. Za Charcota su uzroci samo pomaknuti iz maternice u mozak, ali taj je mozak ipak ostao ženski. Freud je svoje tumačenje histerije oslonio na ideju traume, od ideje zavodjenja, do općenito potisnute seksualnosti. Neke će feministice proglasiti Dorino napuštanje Freudove ordinacije kao konačnu pobjedu u igri moći.

No muškarci su pod svaku cijenu tu moć htjeli zadržati za sebe što je moguće duže. U građanskom su društvu 19. i početkom 20. stoljeća daleko brojniji teoretičari koji su izraziti protivnici ravnopravnosti žene. Ta su svoja stanovišta pokušavali utemeljiti na prirodnim razlikama među ljudima, odnosno prirodnim razlikama između spolova. Među takve teoretičare spadaju Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche i već spomenuti Sigmund Freud. Schopenhauer, Nietzsche i Freud kroz svoja djela izražavaju duhovnu krizu građanskog svijeta. Iako se međusobno razlikuju u osnovnim teorijskim stanovištima i krajnjim zaključcima, među njima postoji podudarnost između

negiranja jednakosti ljudi i osporavanja ravnopravnosti ženi. Žena je, prema njima, predodređena za manje značajna djela. To je zato što je ona, kako u fizičkom, tako i u duhovnom pogledu, manje savršeno biće od muškarca.

Izuzetak je među građanskim teoretičarima bio John Stuart Mill koji se zalagao za ravnopravnost žene i istovremeno za veće usklađivanje osobnih i društvenih interesa. Međutim, iako su njegovi zahtjevi bili napredniji od tadašnjih građanskih zahtjeva i prakse buržoazijskog društva, oni su ostali ograničeni jer su se svodili na političku jednakost svih ljudi i pravo žene na slobodni izbor da bude domaćica ili radno i društveno aktivna. To im je u konačnici, zahvaljujući neumornim sufražetkinjama i njihovom pokretu, bilo omogućeno 1918. godine. Borba je bila duga, teška, ali isplativa.

U konačnici, ovaj je rad o ženama suočenim s novim oblicima muške nadmoći, čije su žrtve zapravo bili i sami muškarci. Međutim, ne može se reći da status žrtve sažima status žena kroz povijest. Žene su sudionice povijesti, nisu uvijek potlačene te su čak i na vlasti (u konačnici, samo je razdoblje o kojemu je riječ dobilo ime prema jednoj kraljici). Ostvarena sloboda nije potpuna i još uvijek nije iskorijenjeno patrijarhalno omalovažavanje žena koje, doduše, nije uvijek svjesno. Zato se nužno postavlja pitanje koje poboljšanje u budućnosti žene još mogu očekivati u zemljama gdje su ravnopravne pred zakonom i slobodne u društvenom životu te može li se i kako pomoći ženama tamo gdje nemaju gotovo nikakvih prava?

7. POPIS LITERATURE

1. Beach, Stacie, "Unequal and Unethical: The Campaign Against Woman's Suffrage in 19th Century Great Britain", *Oklahoma Christian University Journal of Historical Studies*, Phi Alpha Theta, Tau Sigma Chapter, Oklahoma Christian University, Edmond, 2012., str. 69 - 83.
2. Borossa, Julia, *Histerija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
3. Bucke, Richard Maurice, "Surgery among the insane in Canada", *American Journal of Insanity*, vol. LV, No. 1, The American Medico-Psychological Association, Utica State Hospital Press, Baltimore, 1898., str. 1 - 19.
4. Bronfen, Elisabeth, *The Knotted Subject: Hysteria and its Discontents*, Princeton University Press, Princeton, 1998.
5. Digby, Anne, "Victorian Values and Women in Public and Private", *The British Academy*, vol. 78, Oxford University Press, Oxford, 1992., str. 195 - 215.
6. Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest 2*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., str. 371 - 323.
7. Feldman, Stanislav, *Sudbina Evinih kćeri - ženska povijest patrijarhata*, ArTresor naklada, Zagreb, 2012.
8. Hamman, Anne Burton, "Professor Beyer and the Women Question", *Educational Review*, v. 47, University of California, Berkeley, 1914.
9. Livesey, Ruth, *Women, Class and Social Action in Late Victorian and Edwardian London*, University of Warwick, Centre for the Study of Women and Gender, Coventry, United Kingdom, 1999.
10. Matijašević, Željka, "Histerija i rod", *Filozofska istraživanja*, vol.25 No.4, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2005., str. 829 - 839.
11. Miles, Rosalind, *Tko je skuhao posljednju večeru?*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2009.
12. Mill, John Stuart, *Podčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 1971.

13. Parrish, Joseph, *The influence of the Uterus on the female constitution - An Address*, Burlington County Medical Society, Burlington, 1850.
14. Pejanović, Snežana, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, Dječje novine, Gornji Milanovac & Prosvetni pregled, Beograd, Beograd, 1984.
15. Perrot, Michelle, *Moja povijest žena*, Ibis grafika d.o.o., Zagreb, 2009.
16. Remy-Hébert, Brigitte, “The first women’s movement - Suffragist struggles in the 19th and early 20th century”, *Final Paper*, American Studies Center, University of Warsaw, ECAS Intensive program, The John F. Kennedy Institute, FU Berlin, Berlin, 2011. str. 1 - 15.
17. Tasca1, Cecilia; Rapetti, Mariangela; Carta, Mauro Giovanni; Faddal, Bianca, “Women And Hysteria In The History Of Mental Health”, *Clinical Practice & Epidemiology in Mental Health*, vol. 8, BioMed Central Ltd, Bentham Open, London, 2012., str. 110 - 119.
18. Schopenhauer, Arthur, *O ženama (izbor tekstova)*, S.B. Cvijanović, Beograd, 1921.
19. The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, *DSM-II - Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association, Washington D.C., 1968.
20. The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, *DSM-III - Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association, Washington D.C., 1980.
21. Ulrich, Laurel Thatcher, *Well-behaved women seldom make history*, Alfred A. Knopf, Random House Inc., New York, 2007.
22. Wollstonecraft, Mary, *Obrana ženskih prava*, Ženska Infoteka, Zagreb, 1999.